

Was men bangere voor lepra dan voor de pest?

Wat zegt de locatie van leprozerieën en pesthuizen over de contemporaine visies op besmettingsgevaar van lepra en pest?

Een studie naar veertiende- tot zeventiende-eeuwse Noord Nederlands stedelijk beleid met behulp van stadsomgevingskaarten van Jacob van Deventer

Student Daan Groot
Studentnummer 5649188
Onderwijsinstelling Universiteit Utrecht
Opleiding Liberal Arts and Sciences
Hoofdrichting Middeleeuwen (Geschiedenis)
Vak Bachelor Eindwerkstuk (GE3V18001)
Begeleider Prof. dr. Marco Mostert
en Dr. Bram van den Hoven van Genderen

Bachelorscriptie

Aantal woorden 13660

Plaats Utrecht, Nederland

Datum 27 mei 2020

Samenvatting

In deze studie is er een analyse gemaakt van leprozerieën (gasthuizen voor leprozen) en pesthuizen (gasthuizen voor pestlijders) in drieëndertig steden in de Noordelijke Nederlanden (globaal tussen 1350 en 1650). Er is gekeken naar *de locatie van de pesthuizen en leprozerieën in de stedelijke vrijheden; wat deze locaties zeggen over de heersende ideeën omtrent besmettingsgevaar van lepra en de pest; en in hoeverre deze locaties bijdroegen aan de publieke gezondheid*. Er is gebruik gemaakt van de stadsomgevingskaarten van Jacob van Deventer (gekarteerd tussen 1545 en 1575), van de stadsgeschiedenissen van de meegenomen steden en van literatuur over contemporaine geneeskunde. De Hollandse steden Alkmaar, Gorinchem en Leiden dienden als casussteden, waarvoor verdiepende literatuur is gebruikt. Er is gebleken dat leprozerieën in de regel *buiten* de stadsmuren, maar binnen de stadsvrijheid lagen. Hoewel er rond de Nederlandse Opstand binnenwaartse verplaatsingen van leprozerieën plaatsvonden (vanwege de militair tactische locatie werden veel extern gelegen leprozerieën afgebroken), bleken ze in de zeventiende eeuw nog steeds buiten de stad gewenst. Pestlijders werden in de regel *binnen* de stadsmuren, in de periferie, verzorgd. De locatie waar leprozen leefden lag dus meer afgezonderd, toch stonden ze meer in contact met 'gezonde' poorters dan pestlijders. De angst die er was voor besmetting was wel vergelijkbaar. Voor beide ziektes waren er richtlijnen omtrent preventie en isolatie; er was sprake van *othering* ten opzichte van leprozen en pestzieken en er bestonden richtlijnen om het bederven van de lucht ('miasma') en van voedsel- en watervoorzieningen te voorkomen. Vanwege deze overeenkomsten zal de reden voor de verschillende locaties van opname niet hebben gelegen aan de perceptie van de ziektes, maar was het praktischer van aard, doordat de ziektes verschilden in tijdsduur. Bij de aanpak van lepra was er tijd om externe gasthuizen te bouwen, de pest (de 'haestige ziekte') moest snel worden aangepakt. Opvang van pestzieken in of bij bestaande gasthuizen was praktisch. De aanpak van lepra en de pest draagt bij aan het algemeen belang van een stad (en niet van andere steden) en meer in het bijzonder van het stedelijk algemeen welzijn. Uit dit onderzoek blijkt dat ook de locaties van de pest- en leprozenhuizen aan dit belang bijdragen.

Inhoudsopgave

Inleiding	4 - 8
1. Over stedelijke vrijheden en de besmettelijkheid van ziektes	9 - 24
<u>1.1 Stedelijke vrijheden, Jacob van Deventer en Algemeen Belang</u>	9 - 13
<u>1.2 Over ideeën met betrekking tot besmettelijke ziektes</u>	14 - 18
<u>1.3 Maatregelen tegen lepra en pest</u>	18 - 24
2. Over de locaties van leprozerieën en pesthuizen	25 - 39
<u>2.1 De locaties bij drie casussteden</u>	25 - 32
<u>2.2 Bijzonderheden van een tiental andere steden</u>	32 - 39
<i>Tabel 1 Leprozerieën bij steden in de Noordelijke Nederlanden</i>	40
<i>Tabel 2 Pesthuizen, cellebroeders en overige opvang pestzieken</i>	41 - 42
3. Over hoe de locaties in bestaande theorieën passen	43 - 53
<u>3.1 Mogelijke verklaringen voor gevonden locaties</u>	43 - 46
<u>3.2 Bijdrage aan bestaande theorieën</u>	46 - 53
Conclusie	54 - 57
Bibliografie	58 - 62
Bijlage 1. Foto's van stadsomgevingskaarten van Jacob van Deventer	63 - 72
Bijlage 2. Verantwoording tabellen per stad in alfabetische volgorde	73 - 76

Inleiding

*'As historians, what COVID-19's spread around the world highlights to us are some of the problems when societies lose that cultural memory and instead acquire a collective amnesia about the threat disease poses – a strong dysfunction in protective institutions [...].'*¹

Volgens de schrijvers van dit openingscitaat kan men zich tegenwoordig niet meer voorstellen hoe ernstig de gevolgen van ziektes kunnen zijn. De gigantische structurele veranderingen die een epidemische ziekte als de pest teweeg heeft gebracht, zijn in de vergetelheid geraakt.² Vanwege dit hiaat in het hedendaagse collectieve geheugen, wordt de COVID-19 epidemie van vandaag de dag vaak vergeleken met de meest beruchte epidemische ziekte van de middeleeuwen: de Zwarte Dood.³ Er kan gesteld worden dat de COVID-19 quarantaineregelingen linea recta teruggaan naar de 'eerste' quarantine-ordonnantie van 27 juli 1377, vervaardigd in Dubrovnik. In die ordonnantie stonden isolatieregelingen voor zieke personen, gezonde individuen en personen die in contact hadden gestaan met zieken. Iedereen moest zijn steentje bijdragen. Volgens de stedelijke overheid van Dubrovnik waren de beperkingen die de ordonnanties oplegden rechtvaardig, omdat het in het algemeen belang was.⁴ Ook de stedelijke overheden in het gebied dat huidig Nederland begrensd, destijds grofweg de Noordelijke Nederlanden, handelden uit algemeen belang.⁵ Zo stelde het gerecht van Leiden in 1508 pestordonnanties op om verspreiding in te dammen. Ter handhaving van de publieke gezondheid bestonden isolatiemaatregelen voor bewoners van huizen waar de pest heerste of had geheerst. Het Leidse gerecht reageerde dan ook fel toen ze in het voorjaar van 1509 vernamen dat dergelijke bewoners, en zelfs herstellende zieken, zich 'zonder enige schaamte' op straat, op de markt en in de kerken vertoonden.⁶ Kennelijk heerste er bij de Leidse burgers in het voorjaar van 1509 weinig angst

¹ Daniel R. Curtis en Bram van Besouw, 'Not Learning from History. Learning from Covid-19' (versie 14 april 2020), <https://www.wiley.com/network/researchers/covid-19-resources-for-the-research-community/not-learning-from-history-learning-from-covid-19> (30 april 2020).

² Curtis en Van Besouw, 'Not Learning from History. Learning from Covid-19'.

³ Het Parool, 'De aanpak van het coronavirus: 'Sinds de pest is er niet veel veranderd'' (versie 7 maart 2020), <https://www.parool.nl/wereld/de-aanpak-van-het-coronavirus-sinds-de-pest-is-er-niet-veel-veranderd~b48e2511/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (28 april 2020); De Volkskrant, 'Wordt corona de nietsontziende vereffenaar van de ongelijkheid?' (versie 1 april 2020), <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wordt-corona-de-nietsontziende-vereffenaar-van-de-ongelijkheid~b235ff7d/> (28 april 2020).

⁴ 'Quarantine requires the isolation of apparently healthy individuals who could be potential disease carriers', Zlata Blažina Tomić en Vesna Blažina, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533* (Montreal 2015) 106-109.

⁵ Algemeen belang wordt ook wel *common good*, *bonum commune* of 'ghemenen oirbair' genoemd, zie: Robert Stein, Anita Boele en Wim Blockmans, 'Whose community? The origin and development of the concept of Bonum Commune in Flanders, Brabant and Holland (twelfth-fifteenth century)', in: Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene (Red.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.): Discours et pratique du Bien Commun dans les villes d'Europe (XIIIe au XVIe siècle)* (Turnhout 2010) 149-169; Janna Coomans, 'De stromende stad. Publieke gezondheid in de middeleeuwse Lage Landen', *Madoc: Tijdschrift over de Middeleeuwen* 32 (2018) 3, 158-166.

⁶ Rudolph Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012) 34-35.

voor besmetting van de pest. Wellicht vond men, vergelijkbaar met sommige hedendaagse opvattingen, dat het dagelijks leven lang genoeg was verstoord.⁷ Het is ook mogelijk dat men dacht dat ze zich niet meer aan de isolatieregels hoefden te houden omdat de epidemie voorbij leek te zijn: het hoogtepunt van de pestepidemie lag in de zomermaanden van 1508.⁸ Het Leidse gerecht reageerde direct op het lakse of onwetende gedrag van hun burgers door de pestordonnanties opnieuw af te kondigen.⁹

De middeleeuwse bevolking werd ook door andere besmettelijke ziektes geteisterd en het Leidse 'aflezingboek' van 1526 geeft helder weer hoe er gedacht werd over deze besmettelijke ziektes. Een citaat: 'om de zelve ziekte te ontgaen geen beter remedie is dan te schuwen'.¹⁰ Voorbeelden van andere besmettelijke ziektes zijn syfilis en lepra. In dit onderzoek wordt syfilis buiten beschouwing gelaten, omdat de periode waarin het heerste (grotweg tussen 1500 en 1550)¹¹ veel geringer was dan de pest (grotweg tussen 1350 en 1670)¹² en lepra (ongeveer tot 1680).¹³ Rudolph Ladan laat zien dat regelgeving om deze ziektes te 'schuwen' globaal in twee categorieën uiteenvielen: preventie en isolatie.¹⁴ A.J. Brand geeft de unieke situatie van leprozen (lijders aan lepra) weer:

'Terwijl lijders aan de pest en andere uiterst besmettelijke ziekten tot ver in de zestiende eeuw in de regel in de plaatselijke gashuizen terecht komen — het Catharinagasthuis beschikte sedert 1485 over een afzonderlijk pesthuis —, werden de melaatsen of lepralijders in een isolement gedwongen'.¹⁵

Leprozen werden dus in een isolement gedwongen en daarvoor bestond een apart gasthuis: een leprozerie (ook wel leprozenhuis genoemd). Pestzieken kwamen daaren-

⁷ AD, 'Demonstranten lappen coronamaatregelen aan laars tijdens protest tegen lockdown' (28 april 2020), <https://www.ad.nl/den-haag/demonstranten-lappen-coronamaatregelen-aan-laars-tijdens-protest-tegen-lockdown~a7421c5f?referrer=https://www.google.com/> (30 april 2020); NOS, 'Aanhangers van Trump voeren protest tegen lockdownmaatregelen op' (versie 20 april 2020), <https://nos.nl/collectie/13841/artikel/2331148-aanhangers-van-trump-voeren-protest-tegen-lockdownmaatregelen-op> (30 april 2020).

⁸ Over de pestepidemie van 1635 te Leiden: 'De sterfte begon in mei of juni, liep in de zomer hoog op en begon pas in het najaar weer te dalen', A.H.M. Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat: Overheid en pestbestrijding in de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2020) 71.

⁹ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 34-35.

¹⁰ Geciteerd in: Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 61.

¹¹ De hoogtijdagen van syfilis (ook wel de 'Spaanse pokken' genoemd) waren ongeveer 1495 tot 1565. Syfilis werd in 1583 in ieder geval niet (meer) als een bijzonder besmettelijke ziekte ervaren, Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 49-55.

¹² 'In 1350/51 werden Utrecht en omstreken getroffen door zeer hoge sterfte, waarvoor waarschijnlijk de pest verantwoordelijk was. Het was de eerste epidemie in een reeks van bijna dertig die tot 1668 duurde', Ronald Rommes, 'Op het spoor van de dood: De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991) 93-120, 96.

¹³ 'Vanaf het midden van de elfde eeuw werden in Noordwest-Europa op grote schaal leprozenhuizen gesticht. In de Noordelijke Nederlanden werden vanaf eind dertiende eeuw leprozenhuizen gesticht', Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 89-90; 'In 1687 verboden te bedelen omdat onderzoek van de stadsmedici en -chirurgijns had uitgewezen dat de werkelijke besmetting met melaatsheid niet meer voorkwam', Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) 159-160.

¹⁴ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 61.

¹⁵ A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in: R.C.J. van Maanen (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1: J.W. Marsilje (Red.), *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 113-150, 139.

tegen in een pesthuis bij een bestaand gasthuis terecht. Waarom werden lijdens aan de besmettelijke ziekte lepra anders behandeld dan lijdens aan de besmettelijke ziekte pest? Waarom werden leprozen op een andere locatie opgevangen dan pestlijders? Wat zegt dit over de Leidse visie op het besmettingsgevaar van lepra en de pest? Om deze vragen te beantwoorden moet breder gekeken worden dan alleen Leiden. Leiden was immers maar één stad in het graafschap Holland, wat maar één graafschap in het geografische gebied van de Noordelijke Nederlanden was. De hoofdvraag van deze scriptie luidt: *Wat zeggen de locaties van pesthuizen en leprozerieën over de heersende ideeën omtrent besmettingsgevaar van de pest en lepra in de Noordelijke Nederlanden tussen ruwweg 1350 en 1650 en hoe droegen deze locaties bij aan de stedelijke publieke gezondheid?* Deze hoofdvraag is opgedeeld in de volgende deelvragen: *Waar bevonden pesthuizen en leprozerieën zich in de stedelijke vrijheden?; Wat zeggen de locaties van pesthuizen en leprozerieën over de heersende ideeën omtrent besmettingsgevaar van de betreffende ziektes?; Hoe droegen de locaties van pesthuizen en leprozerieën bij aan de stedelijke publieke gezondheid?* Deze vragen worden gesteld voor drieëndertig steden in de Noordelijke Nederlanden. De periode die wordt onderzocht loopt ruwweg van halverwege de veertiende eeuw tot halverwege de zeventiende eeuw, met nadruk op de zestiende eeuw. Deze periode is om verschillende redenen gekozen. Ten eerste vonden er in deze eeuwen vele ontwikkelingen in het stedelijk landschap plaats.¹⁶ Ten tweede zijn de stadsplattegronden van Jacob van Deventer - centraal in dit onderzoek - gekarteerd tussen 1545 en 1575. Ten derde vonden de meeste pestepidemieën in deze periode plaats.¹⁷ Juist de pestepidemieën na de Zwarte Dood drukten de bevolkingstoename in de Noordelijke Nederlanden. Deze zogenoemde 'echo-epidemieën' sloegen namelijk steeds opnieuw gaten in de bevolking.¹⁸ Ten vierde zijn de meeste leprozerieën bij Nederlandse steden in deze periode ontstaan.¹⁹ Ten slotte werden de Noordelijke Nederlanden vanaf het einde van de zeventiende eeuw niet meer geteisterd door lepra.²⁰

¹⁶ 'Bijna alle steden in de Lage Landen zijn ontstonden van de tiende tot de vijftiende eeuw. Tot ongeveer 1300 lag de nadruk op het Zuiden, daarna op het Noorden. Na de vijftiende eeuw kwamen er bijna geen steden meer bij, viel een aanzienlijk aantal steden in het Zuiden terug en groeide een beperkt aantal steden in het Noorden door', Rutte en Vannieuwenhuijze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 498.

¹⁷ 'Van de 14e tot aan het einde van de 17e eeuw werden de Lage Landen overspoeld door steeds wisselende golven van de 'haestige of 'contagieuse siecte', de 'pestilencie', 'peste' of hoe zij ook genoemd werd', Saskia M.C. Leupen, 'De kloosters van de cellobroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', *Holland Historisch Tijdschrift* 30 (1998) 2, 63-93, 78.

¹⁸ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 45.

¹⁹ De oudste leprozerie was waarschijnlijk die bij de stad Utrecht (ca. 1295). Die van Leiden in ontstond in 1399, Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 89-90.

²⁰ 'In 1672 werd het Leeuwarder leprooshuis opgeheven', Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, 159-160.

Aan de hand van de stadsplattegronden van Van Deventer wordt de hypothese dat leproserieën zich buiten de muren van een stad bevonden getest.²¹ Ter onderbouwing van deze hypothese worden tevens verschillende stadsgeschiedenissen gebruikt.²² In de Stedenatlas van Van Deventer staan stadsplattegronden van de meeste steden in de Lage Landen of 'Spaanse Nederlanden'.²³ De gebruikte stadsgeschiedenissen betreffen steden in het geografische gebied van de Noordelijke Nederlanden. Aangezien het niet mogelijk is om alle steden te behandelen, is ervoor gekozen om zowel de steden waar Van Deventer een leproserie heeft gekarteerd mee te nemen, als de steden vanaf de (toenmalige) grootte van Amersfoort.²⁴ Van de steden die kleiner dan Amersfoort waren, zijn in de meeste gevallen geen stadsgeschiedenissen te vinden en is te weinig informatie beschikbaar. Van de steden Alkmaar, Gorinchem en Leiden is veel literatuur gevonden, vandaar dat deze drie Hollandse steden als casussteden worden gebruikt.

Belang

Misschien lijken onderwerpen als lepra en pest - en vooral de Zwarte Dood - afgehandeld, maar het historisch debat omtrent besmettelijke en epidemische ziektes is in volle gang. Door de COVID-19 epidemie raakt zowel het publiek als een groeiende groep historici juist nu weer geïnteresseerd in de geschiedenis van epidemieën.²⁵ Daniel R. Curtis vat verschillende heersende visies over epidemische ziektes samen. Eén van de negatieve gevolgen zou zijn: uitsluiting, vervolging van en/of geweld jegens een bepaalde maatschappelijke groep. Volgens deze visie gebruikte een autoritaire of hegemoniale groep een epidemie als 'middel' om een ondergeschikte of subalterne groep te onderdrukken en/of te achtervolgen.²⁶ Een verwante visie is dat een epidemie 'onvermijdelijk' tot ontregeling van een samenleving leidt. Volgens Curtis valt er voor beide visies veel te zeggen, maar hij geeft ook tegenargumenten. Hij stelt dat

²¹ De stadsplattegronden van Jacob van Deventer zijn gebundeld in: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

²² Stadsgeschiedenissen van de volgende steden zijn gebruikt: Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Arnhem, Bergen op Zoom, Breda (geen stadsplattegrond van Van Deventer bestaand), Delft, Den Bosch, Den Brielle, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Edam, Gorinchem, Gouda, Groningen, Haarlem, Harlingen, Kampen, Leeuwarden, Leiden, Maastricht (geen stadsplattegrond van Van Deventer bestaand), Middelburg, Nijmegen, Roermond, Rotterdam, Utrecht, Zierikzee, Zutphen, Zwolle; voor referentie zie Bibliografie en Bijlage 2.

²³ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 23, 36.

²⁴ Rond 1400 kan Amersfoort als middelgrote stad gezien worden met een geschat inwoneraantal tussen 2500 en ruim 5000; 'Amersfoort komt wat bevolkingsomvang overeen met Zutphen, Gorcum en Zwolle. Alkmaar, Kampen en Gouda zijn iets groter, steden als Harderwijk, Enkhuzen, Nijkerk en Naarden hebben een kleiner inwoneraantal. Het is duidelijk dat Amersfoort zelfs niet in de buurt komt van de echt grote steden als Utrecht, Leiden, Haarlem, Delft en Amsterdam', Francien Snieder, 'Stad en bevolking', in: Ingrid Jacobs, Rob Kemperink en Burchard Elias (Red.), *Geschiedenis van Amersfoort: 'Bruit van d'Eem'* (Utrecht 2009) 73-86, 83-85; Haarlem had rond 1400 zo'n 7.500 inwoners, aan het einde van die eeuw ruim 10.000 en rond 1515 meer dan 12.000, Daan van Leeuwen, 'De stadsleproserie van Haarlem. Lepra en segregatie in de late middeleeuwen', in: P. de Rooij (Red.), *Haarlem Jaarboek 2017* (Haarlem 2018) 9-29, 9.

²⁵ Curtis en Van Besouw, 'Not Learning from History. Learning from Covid-19'.

²⁶ Zo zou Zwarte Dood zou bijvoorbeeld tot achtervolging van joden hebben geleid.

samenlevingen ten tijde van epidemieën juist meer als collectief optraden, aangezien stedelijke samenlevingen gezamenlijk voor armen en zieken zorgden.²⁷ Dit soort stedelijke acties, met betrekking tot het algemeen belang, komen in dit onderzoek aan bod. Alle poorters (burgers van een stad) hadden in gelijke mate stedelijke privileges. Tegenover deze privileges stonden collectieve plichten zoals het handhaven van de vrede in de stad, het bijdragen aan stedelijke en grafelijke belastingen en het verdedigen van de stad in geval van oorlog en brand.²⁸ Als gemeenschap waren de poorters verantwoordelijk voor het algemeen belang. Collectieve armenzorg, ziekenzorg, wezenzorg en zorg voor de ouden van dagen dienden dit algemeen belang en in het bijzonder de publieke gezondheid.²⁹ Ook de afzondering van leprozen en pestzieken lijkt een vorm van bescherming van de publieke gezondheid, omdat 'gezonde' poorters hierdoor tegen de ziektes werden beschermd. Het in kaart brengen van de locaties van leprozerieën en pesthuizen kan bijdragen aan bredere thema's, bijvoorbeeld aan comparatief onderzoek over de relatie tussen demografische structuren en het stedelijk algemeen belang.

Leeswijzer

In het eerste hoofdstuk wordt achtergrond informatie gegeven, waarna in het tweede hoofdstuk de locaties van pest- en leprozenhuizen vergeleken worden. Het derde hoofdstuk zoekt naar verklaringen voor de resultaten van het tweede hoofdstuk, onderzoekt of deze locaties de heersende ideeën omtrent de besmettelijkheid van lepra en de pest blootleggen en of deze ideeën aan de stedelijke publieke gezondheid gekoppeld kunnen worden.

²⁷ Daniel R. Curtis, 'Preserving the Ordinary: Social Resistance during Second Pandemic Plagues in the Low Countries', Online versie van een hoofdstuk dat zal komen in: Christopher M. Gerrard, Paolo Forlin, Peter J. Brown (Red.), *Waiting for the End of the World? New Perspectives on Natural Disasters in Medieval Europe* (2020), https://www.academia.edu/37270739/Preserving_the_Ordinary_Social_Resistance_during_Second_Pandemic_Plagues_in_the_Low_Countries_Proof_to_go_into_SMA_book (18 februari 2020).

²⁸ Gerrit Verhoeven, *De derde stad van Holland: Geschiedenis van Delft tot 1795* (Zwolle 2015) 30.

²⁹ 'Rijk en arm maakten deel uit van hetzelfde lichaam, met Christus als verbindende schakel. Deze verbondenheid bocht echter ook verplichtingen en verantwoordelijkheid met zich mee. [...] De Hollandse rederijderskamers grepen verschillende malen terug op deze aloude lichamsmetafoer om de toeschouwers aan te sporen bij te dragen aan de bouw van het Haarlemse oudemanshuis.', Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013) 14-15; 'Er kwamen aparte gasthuizen voor leprozen, voor pestilenten, voor zieken, en voor verarmden en ouden van dagen en voor reizigers', C.L. Verkerk, 'De parochie Haarlem en de religieuze stichtingen binnen haar grenzen, in: F. van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 63-87, 82.

Hoofdstuk 1. Over stedelijke vrijheden en de besmettelijkheid van ziektes

1.1 Stedelijke vrijheden, Jacob van Deventer en Algemeen Belang

Stadsvrijheid

In dit onderzoek vindt een analyse van de locaties van leprozerieën en pesthuizen plaats en hierbij wordt gebruik gemaakt van de stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Op deze stadsplattegronden worden niet alleen steden afgebeeld, maar worden steden in hun stadsomgeving weergegeven. Van Deventer tekent invalswegen, waterwegen en gebouwen die als oriëntatiepunten dienden.³⁰ Rutte en Vannieuwenhuyze menen daarom dat de term *Stadstumgebungskarten*, en het Nederlandse equivalent 'stadsomgevingskaarten', beter zou passen dan 'stadsplattegronden'.³¹ Vanaf hier zal dit onderzoek daarom de term stadsomgevingskaarten hanteren. Verder wordt het begrip 'stedelijke vrijheid' gebruikt (ook wel 'stadsvrijheid' genoemd). Het is van belang om dit begrip eerst toe te lichten. Over het woord vrijheid met betrekking tot een stad schrijft rechtshistoricus P.W.A. Immink het volgende:

'Het woord vrijheid, in verband gebracht met een stad, wordt in tweeërlei zin gebruikt: het kan duiden op de bijzondere positie, welke de stad in vroeger tijden als rechtsgemeenschap innam in tegenstelling tot het platteland, m.a.w. op de bijzondere rechten, welke in de oude stadsrechten veelal met het woord vrijheid —"libertas"— werden aangeduid; het kan echter evenzeer betrekking hebben op een bepaald, tot de stad behorend gebied.'³²

De tweede betekenis van stadsvrijheid wordt in dit onderzoek gebruikt: een tot de stad behorend gebied. De grenzen van een stad liepen bij de stadsmuren (m.a.w. bij de stadspoorten), maar Gerrit Verhoeven noemt dat 'de wens baas in eigen huis te zijn' niet ophield bij de stadspoorten.^{33,34} Een stadsvrijheid overschreed dan ook die

³⁰ 'Stadspoorten, windmolens, galgen en marktkruisen stelde Van Deventer op gestandaardiseerde wijze voor. Kloostercomplexen, gasthuizen en kapellen worden gesuggereerd door een kapelvormig gebouwtje met blauw dak, dakruiter en torenspits. Niet zozeer het uiterlijk en de herkenbaarheid, maar vooral de typologie, de precieze locatie en oriëntering van deze gebouwen waren belangrijk. Windmolens waren op dit punt cruciaal voor de cartograaf: het waren handige oriëntatiepunten bij het verrichten van de metingen', Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 24.

³¹ '*Stadstumgebungskarten*' is door de Duitse kaarthistoricus Peter Meurer bedacht, maar is in Nederland niet ingeburgerd, Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 23.

³² P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccamo 1906-1942* (Utrecht 1942) 314-423, 314.

³³ De stadsmuren waren een belangrijke grens tussen de stad en haar omgeving. De Utrechtse stadsmuur 'was over de hele lengte in 21 vakken verdeeld, die ieder aan een gilde toevielen. Klein onderhoud kwam voor rekening van de gildenleden; slechts het groot onderhoud nam de stad over', A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R. E. de Bruin et al. (Red.), '*Een paradijs vol weelde*': *geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-190, 131.

³⁴ Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 146.

stedelijke grenzen.³⁵ Zo woonden en werkten er Utrechters buiten de stadsmuren, maar binnen de stadsvrijheid van Utrecht. Rond 1330 werd een voorstadje van Utrecht (de Bemuurde Weerd) ommuurd, maar al op het eind van de dertiende eeuw was er in dat gebied stedelijke bewoning.³⁶ In andere bewoording is een stadsvrijheid een gebied waarover de betreffende stad zeggenschap heeft. Zeggenschap over het (platte)land om de stad heen was voor een middeleeuwse stad nodig om in te kunnen staan voor de belangen van poorters en stedelijke instellingen.³⁷ Niet elke stad beschikte over stadsmuren, maar op de stadsomgevingskaarten van Van Deventer is een vrij duidelijke grens tussen 'stad' en ommeland te zien (zie Bijlage 1). Aangezien de stadsomgevingskaarten van Van Deventer als vertrekpunt van dit onderzoek worden gebruikt, worden deze stadsgrenzen in dit onderzoek aangehouden. De grenzen van de stadsomgevingskaarten worden in dit onderzoek als de grenzen van de stedelijke vrijheden gezien.

*Jacob van Deventer*³⁸

Vanaf de jaren 1530 legde Van Deventer zich toe op cartografie, in het bijzonder op de vervaardiging van gewestkaarten.³⁹ Waarschijnlijk begon Van Deventer in 1558 in opdracht van Filips II met het maken van de stadsomgevingskaarten.⁴⁰ Filips II verzocht Van Deventer om alle steden van de Spaanse Nederlanden te bezoeken, te meten en te tekenen. Daarmee werden ook de rivieren, omliggende dorpen, grensovergangen en de 'engtes van de grenzen' bedoeld. In totaal zijn er 226 bekende stadsomgevingskaarten, maar men verwacht dat er meer zijn gemaakt.⁴¹ Het is onduidelijk wat het precieze doel van de stadsomgevingskaarten was. Vaak worden ze als militair

³⁵ 'Een —gewoonlijk ommuurde— plaats die een eigen bestuurs- en rechtsgebied vormt volgens een aan die stad verleend recht, een stadsprivilege; bovendien is de plaats duidelijk onderscheiden van het omringende platteland. Stad heeft, als andere sociale termen, een ruime inhoud die naargelang van de periode, de streek, de wetenschap en zelfs de auteur kan verschillen. [...] De stad is volgens Van Uytven een nederzetting met centrale functies, waarvan zij haar gediversifieerde sociaal-economische structuur, haar relatief dichte bevolking en geconcentreerde bebouwing en een tegenover de omgeving afstekend uiterlijk en een eigen mentaliteit dankt. Hoe talrijker en weidser haar centrale functies zijn, hoe belangrijker de stad wordt. De samenstelling van die bundel functies bepaalt mede het karakter van de agglomeratie. Zo kennen we de hofstad, de haven, de regionale markt, de mijnstad, de draperiestad, enzovoort', Pierre J. H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht: een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006) 42-44.

³⁶ Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', 135-136.

³⁷ Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 146.

³⁸ Jacob van Deventer werd in het begin van de zestiende eeuw geboren te Kampen. Waarschijnlijk verhuisde hij rond 1510 met zijn moeder naar Deventer, vandaar zijn 'achternaam'. Hij studeerde in Leuven, maar heeft nooit een universitaire titel gevoerd. Rond 1540 verhuisde hij naar Mechelen, waar hij tot 1572 woonde; toen vertrok hij naar Keulen. Mogelijk vluchtte hij vanwege de plundering van de Spaanse troepen of voor de troepen van Willem van Oranje, aangezien hij voor 'de vijand' werkte, Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

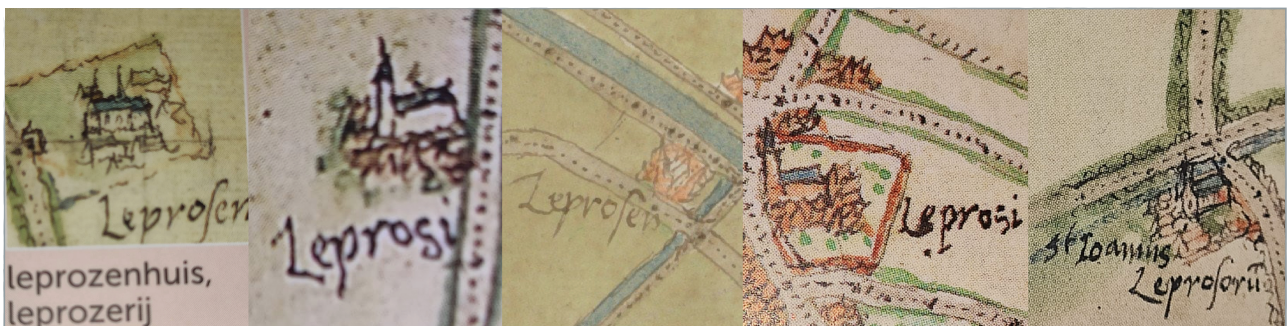
³⁹ Het is onbekend of Van Deventer de gewestkaarten op eigen initiatief maakte, of op bestelling. Antoine De Smet beschouwde Van Deventer als 'onafhankelijk cartograaf', maar Jan Roegiers en Bart Van der Hertten meenden dat Van Deventer voor Karel V werkte, Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 14-17.

⁴⁰ Sommige (kaart)historici wijzen op Karel V als opdrachtgever, anderen menen dat Filips II de opdracht over nam na de dood van Karel V. Weer anderen noemden 'de (Spaanse) machthebbers, overheid of administratie als opgever', maar Rutte en Vannieuwenhuyze geven bewijs voor Filips II als opdrachtgever, Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 35-36.

⁴¹ 'Over het algemeen gaat men ervan uit dat Jacob van Deventer in totaal zo'n 250 steden in kaart heeft gebracht. Soms lest men dat hij zelfs ongeveer 260, rond de 300 tot 320 steden heeft gekarteerd', Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 36.

topografische kaarten bestempeld. Mogelijk hielpen de kaarten de Spanjaarden tegen opstandelingen of tegen vijanden als Frankrijk of Gelre, bijvoorbeeld bij de belegering van opstandige of vijandige steden. Er is echter onvoldoende bewijs dat Filips II de Nederlandse Opstand in 1558 al zag aankomen. Tegenwoordig worden het veeleer 'semi-militaire kaarten' genoemd of wordt het militaire aspect volledig van hand gedaan.⁴²

Op een aantal stadsomgevingskaarten wordt een leprozenhuis aangegeven met het woord *Leprosen* of *Leprosi*. Deze leprozerieën zijn getekend als een kapelvormig gebouw met blauw dak, dakruiter en torenspits (Afbeelding 1) en bevinden zich allen buiten de stad (Bijlage 1). Van 226 stadsomgevingskaarten vallen 114 steden binnen de tegenwoordige grenzen van Nederland. Op twintig van deze 114 stadsomgevingskaarten worden leprozerieën afgebeeld.⁴³ Deze stadsomgevingskaarten moeten echter geenszins gelijk getrokken worden met de 'werkelijkheid'. Want de afwezigheid van leprozerieën op bepaalde stadsomgevingskaarten betekent niet dat er geen leprozerieën rondom die stad waren. De weergegeven leprozerieën bevonden zich buiten de grenzen van de stad, maar binnen de stadsvrijheid. Het is mogelijk dat een leprozerie buiten het getekende gebied lag en dus niet is meegenomen. Ook bestaat de mogelijkheid dat er een leprozerie bij een bepaalde stad heeft bestaan in de periode voor of na het karteren van de kaarten. Bovendien is het mogelijk dat Van Deventer een bestaande leprozerie simpelweg niet heeft meegenomen. Op de stadsomgevingskaart die Van Deventer rond 1558 van Kampen maakte, staat geen leprozenhuis. Uit litera-

Afbeelding 1: Vijf leprozenhuizen, leprozerieën of leprozerijen getekend door Jacob van Deventer.

Bron: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuijze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadspattingen uit 1545-1575 – Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

⁴² Rutte en Vannieuwenhuijze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 41-43.

⁴³ De stadsomgevingskaarten waar Van Deventer een leprozenhuis weergeeft zijn: Alkmaar, Amsterdam, Bergen op Zoom, Delft, Den Briel, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Gorinchem, Haarlem, Hoorn, Leiden, Middelburg, Nijmegen, Oldenzaal, Rotterdam, Utrecht, Veere, Zierikzee en Zutphen. Dit zijn 0 van de 11 steden in het huidige Friesland (0%), 0 van de 2 steden in Groningen (0%), 0 van de 1 steden in Drenthe (0%), 2 van de 19 steden in Gelderland ($\pm 10,5\%$), 1 van de 9 steden in Noord-Brabant ($\pm 11,1\%$), 1 van de 8 steden in Utrecht (12,5%), 2 van de 15 steden in Overijssel ($\pm 13,3\%$), 3 van de 11 steden in Zeeland ($\pm 27,3\%$), 4 van de 14 steden in Noord-Holland (28,6%) en 7 van de 16 steden in Zuid-Holland ($\pm 43,75\%$).

Afbeelding 2: Foto van de stadsomgevingskaart van Den Bosch. Het rode pijltje wijst naar een kapelvormig gebouw met blauw dak, dakruiter en torenspits in Hintham, wat duidt op een gasthuis. H.L. Janssen en A.A.J. Thelen plaatsen hier de leprozerie van Den Bosch.

Bron: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 – Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018) 93.

tuur is echter gebleken dat de stad wel degelijk een leprozerie had, ook in die periode.⁴⁴ Ook op de stadsomgevingskaart van Den Bosch is geen leprozerie weergegeven, terwijl die wel in het gekarteerde gebied hoort te liggen (Afbeelding 2).⁴⁵ Van Deventer lijkt de leprozerie ook getekend te hebben, maar waarschijnlijk zag hij het belang er niet van om deze expliciet te benoemen. In Hoofdstuk 3 wordt dit debat nog eens onder de loep genomen.

Het algemeen belang van steden

Felix Cerutti schrijft dat 'de stad' Gorinchem betrokken was bij de zorg voor armen en zwakkeren uit oogpunt van algemeen belang. Naast de sociale zorg vanuit de buurt en van de familie sprongen ook kerkelijke instellingen en stadsbesturen bij 'in het geval van armlastige of zieke reizigers, pelgrims of vreemdelingen.'⁴⁶ Anita Boele wijst op barmhartigheid als burgerlijke plicht. Binnen Bossche blokken (wijken van Den Bosch)

⁴⁴ Het leprozenhuis werd in 1386 aan de Venedijk gebouwd. In het jaar 1543 was het gesloopt, maar in 1548 blijkt het gasthuis ter plaatse herbouwd te zijn', Johannes Don, *De Archieven der gemeente Kampen. Deel II: Gedeponeerde Archieven* (Kampen 1966) 28.

⁴⁵ '[Voor melaatsen] was bij Hintham een leprozenhuis gebouwd', H.L. Janssen en A.A.J. Thelen, *Tekens Van Leven: opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007) 30; Dit gebouw heeft gestaan buiten de Hinthamerpoort, aan de noordzijde van de thans nog zo geheten Graafse weg, ongeveer tussen de Aartsher-togenlaan en de Vliertse steeg, P. Th. J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629* (Zwolle 2000) 67.

⁴⁶ Felix Cerutti, Roel Mulder, Bert Stamkot en Aron de Vries (Red.), *Tien eeuwen Gorinchem: geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018) 156.

bestond een plicht tot naastenliefde.⁴⁷ De solidariteit waar Boele over schrijft richt zich tot de arme buurtbewoners, maar die plicht tot naastenliefde bestond ook jegens zieke buurtbewoners. Het oprichten van 'ziekenhuizen' is daar een voorbeeld van. Het Utrechtse pesthuis werd in 1567 uit de nalatenschap van Agnes van Leeuwenbergh gesticht.⁴⁸ Naast vrome burgers stichtte ook stadsbesturen gasthuizen, hofjes en soortgelijke instellingen. Enerzijds uit christelijke naastenliefde, anderzijds uit angst voor sociale onrust. Speciale zorg gold ten aanzien van besmettelijke ziektes, waarvan men wist dat ze voor ontwrichting van het stedelijk leven zouden kunnen zorgen.⁴⁹

Onder het algemeen belang viel ook het algemeen welzijn en de publieke gezondheid. In Verona werd de publieke gezondheid centraal geregeld door de *Ufficio di Sanità*.⁵⁰ In de steden in de Noordelijke Nederlanden bestonden er geen vergelijkbare instituten, maar de publieke gezondheid was zeker niet minder belangrijk voor de stedelijke gemeenschappen. Erwin Huizinga laat weten dat men in de late Middeleeuwen gezondheid zag als iets positiefs voor de hele gemeenschap. Dit verklaart deels waarom steden in deze periode nieuwe voorzieningen als pest- en leprozenhuizen gingen bouwen: om het welzijn van de stedelijke bevolking te beschermen.⁵¹ Ook probeerden stedelijke overheden de hygiëne van de stadsgrachten op orde te houden. Het water werd als drinkwater en als grondstof van de bierbrouwerij gebruikt en moest dus schoon zijn voor ieders gezondheid.⁵² In Gent werden de stadsrivieren ook wel het meest mooie juweel van de stad genoemd: 'tscoenste juweel'.⁵³ Janna Coomans geeft aan dat niet alleen de middeleeuwse stadsbestuurders, maar ook de poorters in een soort 'hiërarchische wederkerigheid' meewerkten aan het schoon, leefbaar en gezond houden van de stad.⁵⁴

⁴⁷ Boele, *Leden van één lichaam*, 68-69.

⁴⁸ Johanna Maria van Winter, *Leeuwenbergh, de vele gedaanten van een 16e-eeuws pesthuis* (Utrecht 2007) 3.

⁴⁹ Cerutti, Mulder, Stamkot en De Vries, *Tien eeuwen Gorinchem*, 156.

⁵⁰ Deze instantie was tevens verbonden aan de *Lazzaro*, het pesthuis, Marina Garbellotti, 'Assets of the Poor, Assets of the City: The Management of Hospital Resources in Verona between the Sixteenth and Eighteenth Centuries', in: John Henderson, Peregrine Horden and Alessandro Pastore (Red.), *The Impact of Hospitals 300-2000* (Bern 2007) 117-134, 123.

⁵¹ Erwin Huizinga, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2004) 27.

⁵² In Amersfoort 'werden in de loop van de tijd diverse verboden uitgevaardigd. Er mocht geen vuilnis in de grachten of in de Eem worden gegooid — een sinds 1438, maar waarschijnlijk al eerder vastgelegde, steeds terugkerende verordening. 'Privaten en secreten', maar ook varkenshokken mochten niet op de grachten geloosd worden. Er mocht geen hout in de grachten worden gegooid. Ook mochten er geen vuile dingen worden gewassen in de grachten. Dat zei men al in 1436, maar in het *Keurboek* van 1523 staat nog steeds, dat er geen vuil goed uitgespoeld mag worden, waardoor het water 'verderft mach werden', Ingrid Jacobs, Rob Kemperink en Burchard Elias (Red.), *Geschiedenis van Amersfoort: 'Bruit van d'Eem'* (Utrecht 2009) 155.

⁵³ Janna Coomans, 'The king of dirt: public health and sanitation in late medieval Ghent', *Urban History* 46 (2019) 1, 82-105, 91.

⁵⁴ Waar de machthebbers (vorsten, graven en/of stadsoverheden) zich enerzijds inzetten voor de voorspoed, de veiligheid, en het welvaren van hun bevolking, waren de onderdanen anderzijds verplicht om aan dit streven bij te dragen. Dit is wat Coomans een soort hiërarchische wederkerigheid noemt, Coomans, 'De stromende stad', 159-160.

1.2 Over ideeën met betrekking tot besmettelijke ziektes

Voor middeleeuwse artsen werkten aderen en zenuwen in het lichaam op dezelfde manier als een netwerk van rivieren en kanalen. Kennis over bloedcirculatie hadden ze niet.⁵⁵ Paracelsus zag het bloed in het menselijke lichaam als directe analogie van het water in de buitenwereld.⁵⁶ Tot de negentiende eeuw hield het gros van de medici vast aan de humoraal-pathologische denkbeelden die uit de Oudheid stamden. De *humores* (lichaamssappen) voedden en onderhielden het gehele lichaam.⁵⁷ Het evenwicht van deze vier lichaamssappen was van belang voor de gezondheid van het lichaam en kon worden beïnvloed door externe factoren als de lucht of voedselinname.⁵⁸ Onrein eten zoals besmette varken of verrotte vis werd als één van de grootste oorzaken van ziektes gezien. De Engelse medicus Gilbertus Anglicus meende dat de combinatie van vis en melk tot het aanmaken van rottend flegma leidde.⁵⁹ Goed voedsel zoals gevogelte, versgebakken brood, eieren, kalfsvlees, varkensvlees van goede kwaliteit, verse vis en lichte en aromatische wijn, zou het lichaam juist ten goede komen.⁶⁰

Middeleeuwse artsen hanteerden veelal de miasmaleer: het idee dat ziektes werden verspreid doordat 'mensen in kwalitatieve zin vervuilde of bezoedelde lucht inademden'.⁶¹ Schone lucht was van belang voor het algemeen welzijn van steden, dus men nam verscheidene maatregelen tegen allerlei vormen van stank en rook.⁶² Omdat lucht gaat waar de wind het brengt, besloegen de luchtvervuiling maatregelen een groter gebied dan enkel de stad. In 1547 wisten de burgermeesters van Delft Karel V te overtuigen om kool- en steenovens binnen een straal van een halve mijl van de stadsmuren te verbieden. De burgermeesters vonden het van zo groot belang dat ze besloten de sloop van een splinternieuwe steenoven aan de Vliet te bekostigden en tevens de bouwkosten, die ondernemers hadden gemaakt, te vergoedden. Delft was een belangrijke stad voor zuivelnering en brouwerijen en de steenoven langs een

⁵⁵ Carole Rawcliffe, *Leprosy in medieval England* (Woodbridge 2006) 67.

⁵⁶ Paracelsus was een bekende maar controversiële arts die meende dat alles wat er in de buitenwereld is, ook in het menselijk lichaam aanwezig is. Alles is opgemaakt uit de vier elementen vuur, water, aarde en lucht die op hun beurt ieder uit sal/balsem, hars/sulfur en vloeistof bestaan. Waar de mens een fysiek lichaam heeft, hebben de elementen een leem lichaam, Paracelsus, *Labyrinthus medicorum errantium* (1538), vertaling door Elke Bussler: *Artsen op dwaalwegen* (Ossendrecht 2003) 55-59, 67-71.

⁵⁷ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 67-68.

⁵⁸ Coomans, 'De stromende stad', 160; Niet iedereen was het eens met dit idee, zo hekelde Paracelsus de ideeën van de 'humoristen'. Hij meende: 'Als de lichaamssappen [niet in evenwicht] zijn, dan is dit immers alleen het gevolg van de ziekte, en niet andersom', Paracelsus, *Labyrinthus medicorum errantium*, 125.

⁵⁹ Flegma wordt ook wel slijm of sputum genoemd en is één van de vier humoren: 'The four primary humours *chole* (bile), *melanchole* (black bile), *sanguis* (blood) en *flegma* (phlegm)'; student Nicholas Culpeper schreef in 1672 dat als water (één van de vier elementen, naast vuur, lucht en aarde) het lichaam overheerst, het lichaam flegmatisch wordt, zie: Robert M. Stelmack en Anastasios Stalikas, 'Galen and the humour theory of temperament', *Personality and Individual Differences* 12 (1991) 3, 255-263.

⁶⁰ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 213.

⁶¹ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 18.

⁶² Stank van verontreinigde straten, gronden, wateren, vuilnishopen, industrieel- en slachtafval, latrines en beerputten en op onderhoud van drainageconstructies als goten en afvoerpijpen, Coomans, 'De stromende stad', 160-161.

drukke invalsweg zorgde voor stinkende dampen en rook.⁶³ Omdat men bang was voor ziektes door luchtbederf, hield men de stad zo schoon mogelijk door de doorstroming van de lucht te regelen. Coomans schrijft: 'een stromende stad, was een gezonde stad'.⁶⁴

Algemeen symptomen lepra en pest

Lepra is een bacteriële ziekte (door *Mycobacterium leprae*) waar twee vormen van bestaan: tuberculoïde lepra en lepromateuze lepra. In tegenstelling tot populaire overlevering, is de kans op besmetting relatief klein. Tuberculoïde lepra is meestal vrij goedaardig en kan spontaan genezen. Lepromateuze lepra is daarentegen een trage ziekte waar de bacterie zich gaandeweg door het lichaam verspreid en leidt tot zenuw en weefsel afbraak. Op de huid van de patiënt ontstaan vlekken en knobbels en kunnen leerachtige plekken ontwikkelen.⁶⁵ Na verloop van tijd gaat over-geïnficeerd letsel etteren en is er sprake van bloedvergiftiging, wat tot de dood leidt.⁶⁶ Lepra is besmettelijk, maar dus niet zo besmettelijk als vaak gedacht wordt. Deze 'mythe' is volgens Carole Rawcliffe in de negentiende eeuw ontstaan. Robert Liveing meende in 1873 zelfs dat lepra erfelijk was. Hij was van mening dat het zowel voor leprozen als voor hun kinderen verboden moest zijn om te trouwen en ging zelfs zo ver om te beweren dat alle mannelijke kinderen van leprozen verplicht gesteriliseerd moesten worden.⁶⁷ Rawcliffe geeft aan dat deze negentiende-eeuwse visie veel racisme, sociaal Darwinisme, imperialisme, religieuze overtuigingen en verkeerde ideeën omtrent medicijnen bevatte en dat er geen gegrond bewijs voor was.⁶⁸ Toch komt de veronderstelling dat lepra erfelijk is ook in de Middeleeuwen voor: Raymond de Penafor adviseerde rond 1234 dat als een man of zijn levenspartner leproos was, zij geen nageslacht meer moesten produceren.⁶⁹

De pest is ook een bacteriële ziekte. De oorzakelijke bacterie, *Yersinia pestis*, wordt vaak in omloop gebracht door ratten, aangezien de bacterie voortkomt in de ingewanden van de rattenvlo (*Xenopsylla cheopis*). Normaliter leeft deze vlo op haar gastheer, de rat. Vanwege de pestbacterie kunnen ratten echter sterven en moet de vlo een nieuwe gastheer zoeken. Als een besmette rattenvlo het bloed van een mens drinkt, kan de pestbacterie uit de ingewanden van de vlo in het lichaam komen van

⁶³ Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 204-205.

⁶⁴ Coomans, 'De stromende stad', 160-161.

⁶⁵ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 2-3.

⁶⁶ Damien Jeanne, 'Leprosy, Lepers and Leper-houses: between Human Law and God Law (6th-15th centuries)', in: Sally Crawford en Christina Lee (Red.), *Social Dimensions of Medieval Disease and Disability* (Oxford 2016), 69-79, 69.

⁶⁷ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 19-20.

⁶⁸ Ibidem, 25.

⁶⁹ Ibid., 269.

dat mens.⁷⁰ Deze mensen worden pestlijders of pestzieken genoemd. De term 'pest' is een overkoepelende term voor drie vormen van deze ziekte: de builenpest, die het meest voorkomend was, de longpest en de septicaemische pest.⁷¹ De ziekte ontwikkelt zich als een bloedvergiftiging, gepaard met een hoge koorts. Na inwendige bloedingen en hallucinaties kan het slachtoffer in coma raken en sterven. Dit ziekteproces kan wekenlang duren en hoe langer een patiënt overleefd, hoe groter de kans wordt op genezing. Ronald Rommes geeft aan dat de overlevingskans tussen tien en vijftig procent ligt.⁷²

W. F. Emck maakt in zijn *Kroniek van Gorinchem* een korte aantekening ten aanzien van de grootte van een pestepidemie: 'Van 1 Juli-31 December 1606, alzo in 26 weken worden begraven 1713 personen, waaronder 2 weken van 133 en 134 personen.' Gemiddeld overleden er 66 personen per week, de twee weken dat er ongeveer het dubbele aantal mensen dood ging, schrijft Emck toe aan de pest.⁷³ Dat betekent dat er ongeveer 60 personen in één week aan de pest overleden. De bevolkingsomvang daalde door de pestepidemie ruim 26 procent.⁷⁴ A.H.M. Kerkhoff geeft aan dat Holland gedurende de zeventiende eeuw zes à zeven grotere epidemieën kende, waarvan sommigen twee of drie jaar aanhielden.⁷⁵

Contemporaine ideeën

Het zou een anachronisme zijn om te beweren dat bovenstaande informatie - over de ziekteverschijnselen, sterftcijfers en duur van pest en lepra - bekend zouden zijn bij de middeleeuwse bevolking.⁷⁶ Het zegt weinig tot niets over de middeleeuwse ideeën die heersten rondom de ziektes. Kerkhoff zet de verschillende theorieën over de verspreiding van de pest op een rijtje. Aanhangers van de miasmaleer (aëristen of miasmatici) stonden tegenover contagionisten. Contagionisten veronderstelden dat de ziekte door een materiële smetstof (direct of via een drager) van zieke mensen/dieren overging op gezonde mensen/dieren. Naast deze twee meest gangbare theorieën, bestonden nog de iatro-theologische these (dat goden en demonen de ziekte als straf stuurden) en de iatro-astrologische theorie (dat de hemellichamen rechtstreeks in-

⁷⁰ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 44; Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 25.

⁷¹ Symptomen van de builenpest zijn hoge koorts, een snelle, zwakke hartslag, zware hoofdpijn, braaknijgingen, hallucinatie en letsel van de lymfeklieren. Het laatste symptoom kan donkere builen in liezen, nek en oksels veroorzaken. Percentage zieken dat overlijdt is 40 tot 60%, gewoonlijk binnen een week. De longpest ontstaat als pestzieken met abscessen in hun longen de inhoud uithoesten en zo via de luchtwegen anderen besmet. Gewoonlijk overlijdt men binnen enkele dagen en het sterftcijfer is ongeveer 95%. De septicaemische pest leidt tot acute bloedvergiftiging en in bijna 100% van de ziektegevallen tot de dood binnen enkele uren, Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 44.

⁷² Rommes, 'Op het spoor van de dood', 95.

⁷³ W. F. Emck, *Kroniek van Gorinchem: Geschiedkundige en Andere Aanteekeningen in Chronologische Volgorde, 1230-1927* (Gorinchem 1929) 68.

⁷⁴ Ongeveer van 6500 naar 5913, Bert Stamkot, 'De pest', in: Felix Cerutti, Roel Mulder, Bert Stamkot, Aron de Vries (Red.), *Tien eeuwen Gorinchem : geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018) 50-51.

⁷⁵ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 72.

⁷⁶ De bacterie *Mycobacterium leprae* werd in 1873 door Armauer Hansen ontdekt en *Yersinia pestis* in 1894 door Alexandre Yersin, Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*.

vloed uitoefenden op de mens en zijn welvaren).⁷⁷ Damien Jeanne noemt de iatrotheologische these ook als één van de heersende ideeën over lepra. Lepra zou een gevolg zijn van een individuele of collectieve schending van de heersende sociale regels.⁷⁸ Zo konden leprozen zichzelf als slachtoffers zien van de (individuele of collectieve) straf.⁷⁹

Kerkhoff benoemt ook maatschappelijke oorzaken van de pest, waaronder gebrekkige huisvesting, slechte voeding en bepaalde handelsbewegingen.⁸⁰ Aangezien men geloofde dat slecht voedsel tot ziekte leidde, werd het iemand die mogelijk leed aan lepra afgeraden om knoflook, ui, linzen, prei, paprika en specerijen te eten en rode wijn te drinken.⁸¹ In 1567 en 1568 zag de raad van Zierikzee komkommers, pruimen, druiven en andere 'onbequame fruiten' als bron van pestbesmetting.⁸² Tevens werden bedorven brood en spek werd als oorzaken voor de pest gezien.⁸³ Voeding kon ook een positief effect hebben; de raden en schepenen van Deventer lengden ten tijde van pest hun wijn aan met azijn omdat dat een middel tegen de pest zou zijn.⁸⁴ Omde balans in het lichaam te herstellen, kregen Zierikzeese pestzieken vrijwel altijd wijn en suiker toegestopt.⁸⁵ De veertiende-eeuwse Franse medicus Guy de Chauliac noemde verse melk als oplossing.⁸⁶ Rawcliffe vergelijkt dit dieetadvies echter met '*shutting the stable door after a bolting horse*'. Er moest veel meer gebeuren om de verspreiding van verdorven humores tegen te gaan.⁸⁷ Ze schrijft over het dieetadvies met betrekking tot lepra, maar dat geldt ook voor de pest. Het maatschappelijke probleem ging een stap verder dan het tegengaan van 'slechte voeding'. Armen hadden vaak geen andere keus dan het eten van '*flyblown meat*'. Rawcliffe wijst daarom

⁷⁷ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 17-18; De specifieke samenstand van Saturnus, Jupiter en Mars op 23 maart 1345 werd door veel artsen als de belangrijkste oorzaak van de Zwarte Dood gezien, Huizinga, *Bitterzoete Balsem*, 34.

⁷⁸ Jeanne, 'Leprosy, Lepers and Leper-houses', 74.

⁷⁹ Het idee dat God de leprozen opzettelijk had verkozen komt grotendeels voort uit de vergelijkingen tussen hen en Job. Volgens het Vulgaat was Job een vrome en succesvolle man wiens gezondheid (en tevens zijn kinderen en materiële eigendommen) met goedkeuring van God door Satan teniet werd gedaan om zijn geloof aan Hem te testen. Onder de symptomen die Job werden aangedaan vielen 'sore boils from the sole of his foot unto his crown'; oftewel lepra. Job slaagde er in om zijn geloof te bekrachtigen en werd uiteindelijk hersteld met groter geluk dan tevoren, iets waar de leprozen ook op hoopten; voor de vergelijking met Job en over lepra als de 'gift van het paradijs' zie Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 55-64, specifiek 56.

⁸⁰ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 17-18.

⁸¹ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 78-79.

⁸² Katie Heyning, *Turbulente Tijden: Zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw* (Hilversum 2017) 46.

⁸³ 'De Leidse stadsoverheid veroordeelde in juli 1447 bijvoorbeeld twaalf bakkers tot het betalen van een boete, ..., vanwege het bakken met bedorven granen 'omdat dit pest veroorzaakt'. Tien jaar eerder werd een marktvrouw een permanent verkoopverbod opgelegd omdat ze 'vaak bedorven ('gordatich') spek en ander 'onnutts specx' geprobeerd had te verkopen', Coomans, 'De stromende stad', 162-163.

⁸⁴ Slechte, *Geschiedenis van Deventer*, 232.

⁸⁵ Heyning, *Turbulente Tijden*, 48.

⁸⁶ De Perzische medicus Avicenna had drie eeuwen eerder al aangegeven dat melk goed was voor '*vocal symptoms so often encountered in advanced cases [of leprosy]*', geciteerd in: Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 213.

⁸⁷ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 213.

op de verantwoordelijkheid van de lokale autoriteiten om 'leprozenwaren' van de stedelijke markten te verwijderen, ter bevordering van de publieke gezondheid.⁸⁸

1.3 Maatregelen tegen lepra en pest

Schouw lepra en pest

Vanaf 1413 was het leprozenhuis in Haarlem de enige bekende plek in de Noordelijke Nederlanden waar leprozen door *besienders* geschouwd (onderzocht) en gekeurd konden worden. In 1413 kondigde graaf Willem VI af dat iedere leproos in zijn graafschappen Holland en Zeeland zich bij de 'Sinte Jacobs Capelle' in Haarlem moest laten schouwen.⁸⁹ Leprozerieën in aangrenzende regio's die ook keuringen hielden, waren die bij Keulen, Brugge, Gent en Leuven.⁹⁰ In de leprozerie van Gouda (gelegen aan de Wachtelstraat) werden wel voorschouwen verricht. Waarschijnlijk ging het hier om een voorselectie omdat er anders te veel zieken waren die naar Haarlem zouden gaan.⁹¹ Ladan schrijft dat in oorlogsjaren, zoals in de jaren zeventig van de zestiende eeuw, Leidse poorters ook in het leprozenhuis van Leiden zelf werden onderzocht. Hiervoor werden *besienders* speciaal naar Leiden gehaald.⁹² Het is aannemelijk dat niet alleen de leprozen van Holland en Zeeland, maar 'alle' leprozen waarvoor Haarlem de dichtstbijzijnde keurmogelijkheid was, zich daar lieten keuren — of geacht werden zich daar te laten keuren. Uiteraard zullen nooit alle (van besmetting verdachte) leprozen dit daadwerkelijk gedaan hebben. Armvoogdijrekeningen van de leprozerie van Leeuwarden laten reiskosten zien van leprozen die naar Haarlem afreisden.⁹³ Dit geeft aan dat tenminste Friese leprozen geacht werden zich te laten schouwen in Haarlem. Logischerwijs lieten poorters uit steden waarvoor Haarlem niet de dichtstbijzijnde plek was, zich ergens anders keuren. Zo staat in een Arnhemse ordonnantie uit 1437 dat men zich in Keulen moest laten onderzoeken.⁹⁴

Indien iemand leproos verklaard werd, ontving hij een 'vuylbrief' ter identificatie. Daarmee kon een leproos, indien poorter of anders gerechtigd, terecht bij de leprozerie van zijn stad of kon hij (tijdelijk) bij een andere leprozerie terecht. De schouw kon ook vaststellen dat er geen sprake van lepra was. Men ontving in dat geval een 'scone brief' of 'schoonverklaring'. Deze schoonverklaring gold als bewijs dat

⁸⁸ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 79.

⁸⁹ H.D.J. van Schevichaven, 'Leprozen en Leprozenhuizen', *Oud-Holland* 25 (1907) 1, 97-113, 103.

⁹⁰ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 89; Susa Ebbinge Wubben, *Leven als doodverklaarden. Leprozenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist 1993) 31.

⁹¹ J.G.W.F. Bik, 'De invloed van het stadsbestuur op de volksgezondheid in de loop der eeuwen', in: A. Scheygrond (Red.), *Gouda: Zeven eeuwen stad* (Gouda 1972) 183-218, 198.

⁹² Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 89.

⁹³ Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, 160.

⁹⁴ D.P.M. Graswinckel, 'Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen', in: *Arnhem: zeven eeuwen stad* (Arnhem 1933) 123-186, 125.

diegene zijn plek in de maatschappij weer kon innemen.⁹⁵ Bij twijfel kreeg men een 'vorste brief'.⁹⁶ Het is niet duidelijk tot op welke hoogte de regels streng werden gehandhaafd. In de literatuur wordt er lang niet bij elk leprozenhuis het bestaan van ingangseisen vermeld. Dat gold wel voor het leprozenhuis bij Dordrecht: als een leproos hier opgenomen wenste te worden, diende hij het burgerschap van de stad te bezitten én in het bezit te zijn van een schouwbrief om aan te tonen dat hij leproos was.⁹⁷

Uit een zestiende-eeuwse bron blijkt dat leprozen in Parijs onder andere getest werden op ziekteverschijnselen bij de huid, ogen, neusgaten en mondholte. Een patiënt werd als leproos beschouwd als zijn adem stonk en als zijn stem schor was. Susa Ebbinghe Wubben schrijft dat de schouw in Gent op vergelijkbare wijze plaatsvond, maar dat daar ook bloed- en urineonderzoek werden verricht.⁹⁸ De schouw in Haarlem zal op vergelijkbare wijze gegaan zijn. Opnieuw is de miasmaleer te herkennen: een stinkende adem was een teken van ziekte. Joannes Heurnius schreef in 1600 dat de symptomen van de pest in het begin van de ziekte nog onduidelijk waren, wat het moeilijk maakte om snel te weten of iemand er mee was besmet.⁹⁹ Juist daarom was het officieel vaststellen van de ziekte van belang. Vergelijkbaar met de 'vuilbrief' voor leprozen laat een ordonnantie uit Gorinchem (van 5 oktober 1603) zien dat pestlijders enkel met een briefje van de 'ziekhuismeester' werden toegelaten in het pesthuis.¹⁰⁰ Nieuwe pestzieken in Alkmaar werden door de pestmeester met een zweetkuur behandeld, gevolgd door een aderlating. Indien de lijder pestbuilen had, werden die opengesneden aangezien men dacht dat het pestgif hier was opgehoopt.¹⁰¹

Besmettelijkheid

In 1425 werd Alexander Colkirke, een burger van het Engelse kuststadje Yarmouth, leproos verklaard. Net buiten de noordelijke stadspoort van Yarmouth stonden twee kleine leprozenhuizen (Afbeelding 3). Alexander en zijn vrouw Katherine Colkirke wilden echter niet afgescheiden van elkaar leven, dus Alexander besloot om niet naar het leprozenhuis te gaan. Rawcliffe noemt het waarschijnlijk dat Alexander in plaats daarvan een verblijf op de zandvlaktes, direct buiten de stadsmuren, betrok. Daar kon Katherine haar man blijven opzoeken en verzorgen. De angst voor de besmettelijke ziekte bleek echter zo groot dat het Katherine in 1430, onder dreiging van een boete,

⁹⁵ Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 120.

⁹⁶ Wubben, *Leven als doodverklaarden*, 34.

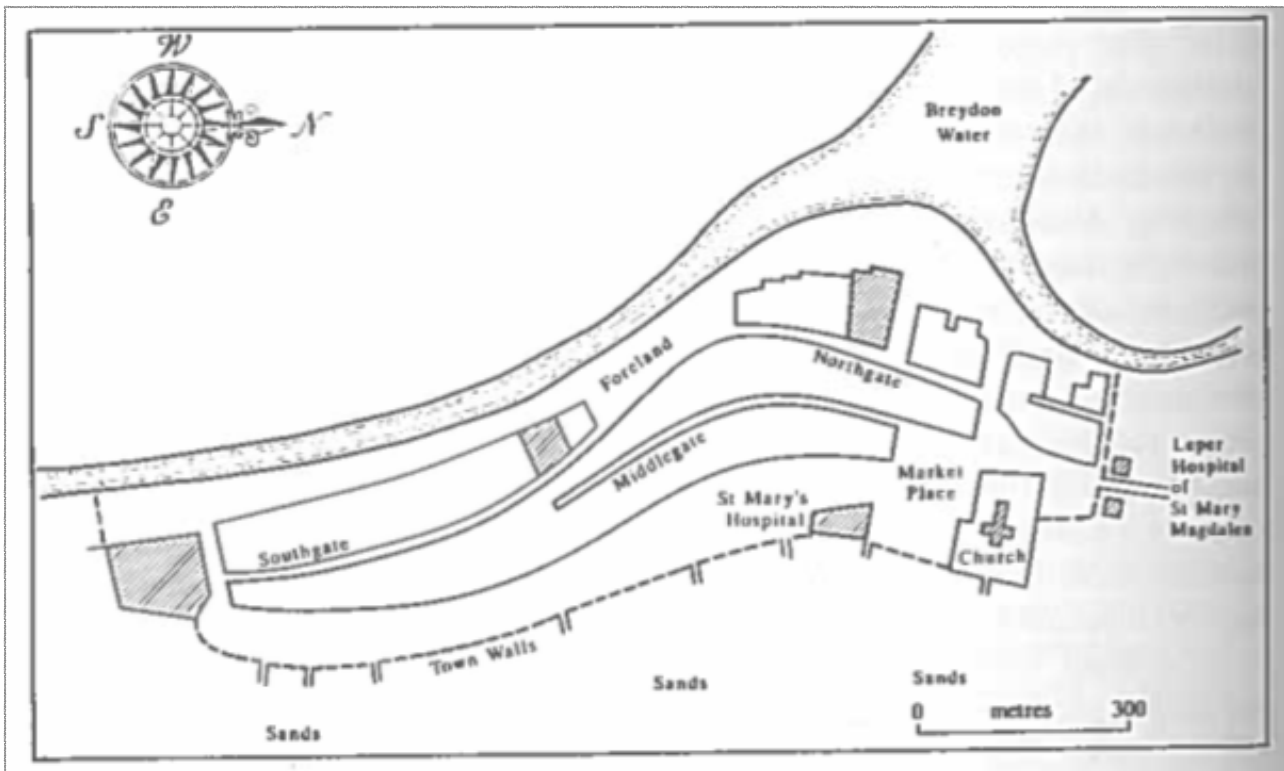
⁹⁷ Willem Frijhoff, Hubert Nutseling en Marijke Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 254.

⁹⁸ Wubben, *Leven als doodverklaarden*, 29-31.

⁹⁹ Cranendonk, 'De Pest in de zeventiende eeuw in Nederland' (versie 6 augustus 2017), <http://www.cranendonk.de-mon.nl/> (29 april 2020) hoofdstuk 6.2.

¹⁰⁰ Cranendonk, 'De Pest in de zeventiende eeuw in Nederland', hoofdstuk 4.3.

¹⁰¹ Jurjen Vis, *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar 1341-1991: Hoofdstukken uit de geschiedenis en voorgeschiedenis van de Alkmaarse zieken- en gezondheidszorg* (Hilversum 1991) 66.

Afbeelding 3: Plattegrond van Yarmouth, de twee vierkantjes rechts, naast de noordelijke poort zijn de leprozenhuisjes, die samen het *Leper Hospital of St. Mary Magdalen* heetten.

Bron: Carole Rawcliffe, *Leprosy in medieval England* (Woodbridge 2006) 270.

werd verboden om de markt te betreden. Vanwege besmettingsgevaar mocht ze niet in de buurt van het uitgestalde voedsel komen.¹⁰² Men was niet alleen bang besmet te worden door mensen met lepra, maar ook door de naasten van die leproos. Een vergelijkbare situatie vond plaats in 1538 in Leeuwarden. Hier woonde een man die weigerde om zijn huis te verlaten en het af te sluiten nadat zijn vrouw geïnfecteerd bleek te zijn met de pest. Hij kreeg net als Katherine een boete opgelegd.¹⁰³ Het handelend optreden tegen lepra en de pest lijkt dus vergelijkbaar te zijn, namelijk zowel afzondering van de patiënt als het vermijden van iedereen die met de patient in contact was gekomen.

Afzondering was echter onmogelijk bij het schouwen en behandelen van leprozen en pestzieken. Van Lieven Lemnius, tussen 1549 en 1559 werkzaam als stadsdokter te Zierikzee, is bekend hoe hij zichzelf probeerde te beschermen tegen besmetting bij bezoeken aan pestzieken. Hij bevochtigde zijn mond, neusgaten, ogen, oren, handen en gezicht met welriekende en geurende kruidenaftreksels als rozenwater, wijn of

¹⁰² Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 270.

¹⁰³ Curtis, 'Preserving the Ordinary'.

sap van de vlierbloesem.¹⁰⁴ In lijn met de miasmaleer benadrukte Lemnius het belang van schone lucht. Hij adviseerde snippers van leer, hoorn en beenderen te branden. Katie Heyning geeft aan dat ook aromatische kruiden als wierook, kruidnagels en jeneverbessen hiervoor gebruikt werden.¹⁰⁵ Regelingen omtrent huizen waarin iemand aan de pest stierf laten tevens het belang van schone lucht zien. In Roermond werden deze huizen bijvoorbeeld zes weken lang dichtgespijkerd.¹⁰⁶ Verder werden de huizen schoongemaakt, gelucht en werd de lucht gezuiverd. In Zierikzee werden teertonnen binnenshuis verbrand. Lemnius raadde echter azijn aan.¹⁰⁷ In de regel mocht er gedurende zes weken geen koopwaar vanuit het huis worden verkocht en in het bijzonder geen etenswaar.¹⁰⁸ Ook het wasgoed van de pestlijder mocht niet buiten hangen.¹⁰⁹ Opvallend is dat de kleren van overleden pestlijders niet werden weggegooid of verbrand, maar 'gezeept' en 'gezuiverd'.¹¹⁰ In Roermond gebeurde dat op een daarvoor speciaal aangewezen plaats bij het pesthuis. De pest werd in Roermond überhaupt als erg besmettelijk gezien. Een ordonnantie uit 1604 verbood het om pesthuizen te bezoeken. Bij overtreding van dat verbod moest men in het pesthuis blijven of moest men de stad verlaten.¹¹¹ Naast bedorven luchten wordt er ook over het schoonhouden van het water geschreven. Zo mochten barbiers, bloedlaatsters en *bewaarsters* (verpleegsters) geen bloed of pleisters van pestlijders op straat of in het water gooien.¹¹²

Stedelijke maatregelen

In stedelijke ordonnanties werden voornamelijk isolatie maatregelen voorgeschreven. Huizen waar de pest heerste moesten duidelijk herkenbaar en afgesloten zijn.¹¹³ Net

¹⁰⁴ 'Ter bescherming van zijn keel gebruikte hij een mengsel van koriander, kaneel en kruidnagels. Indien voorhanden achtte hij kauwen op een citroenschil echter beter. Een mengsel van stuk gewreven walnoten, vijgen, wijnruitbladeren en zout ingenomen op de nuchtere maag kon volgens Lemnius zelfs een hele dag bescherming bieden tegen besmetting', Heyning, *Turbulente Tijden*, 47.

¹⁰⁵ Heyning, *Turbulente Tijden*, 47.

¹⁰⁶ Peter Nissen en Hein van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) 215.

¹⁰⁷ Heyning, *Turbulente Tijden*, 49.

¹⁰⁸ In Amersfoort: 'In 1467 besloot de Raad dat uit huizen waarin iemand aan de pest is gestorven, zes weken nadien geen eetbare waren verkocht mogen worden', Snieder, 'Stad en bevolking', 86; In Zierikzee: 'Volgens de Zierikzeese stedelijke keur op het weren van de pest d.d. 31 augustus 1515 moesten mensen uit woningen waar iemand aan deze ziekte was overleden zich gedurende zes weken van alle contacten onthouden. Eventuele winkels aan huis moesten gesloten worden [...] Ook de verkoop van etenswaren werd bij uitbraken aan branden gelegd', Heyning, *Turbulente Tijden*, 46.

¹⁰⁹ In Amsterdam: 'Beddengoed en kleren mochten niet buiten hangen en koopwaar mocht niet vanuit het huis verkocht worden', Marijke Carasso-Kok en Cornelis L. Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid. Politieke en sociale geschiedenis tot in de zestiende eeuw', in: Marijke Carasso-Kok (Red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel I: Een stad uit het niets: tot 1578* (Nijmegen 2004) 205-250, 246; In Zierikzee: 'Kleding, dekens en beddengoed mochten bij een uitbraak niet op straat gelucht worden', Heyning, *Turbulente Tijden*, 46.

¹¹⁰ Heyning, *Turbulente Tijden*, 49.

¹¹¹ Cranendonk, 'De Pest in de zeventiende eeuw in Nederland', hoofdstuk 4.4 en 5.5.

¹¹² Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 35.

¹¹³ 'Op huizen waar pest heerste, moesten de gewoners een 'hoed' van stro aan de gevel bevestigen, van één el in het rond en één arm dik. Dit teken van stro moest tot zes weken na de dood of het herstel van de pestzieken in dat huis blijven hangen', Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 35, 61; In Utrecht: 'De huizen waarin zich pestgevallen voordeden of voorgedaan hadden, moesten aanvankelijk herkenbaar zijn door een 'witte lappe van linnen laken, een half el lanc ende een vierendeel el bree't' aan de gevel. Later werd bepaald dat er een strobos aan het huis moest worden opgehangen', Rommes, 'Op het spoor van de dood', 97.

als bij de familie Colkirke in Yarmouth mochten pestlijders en hun naasten zich niet begeven 'onder het gedrang van enich volck'.¹¹⁴ Wanneer pestlijders, hun huisgenoten of degenen die beroepsmatig met hen omgingen naar buiten wilden gaan, waren daar regels met betrekking tot hun herkenbaarheid.¹¹⁵ Ook leprozen moesten aan bepaalde kledingvoorschriften voldoen.¹¹⁶ Al met al vond er binnen de stedelijke samenleving een vorm van *othering* plaats; zowel leprozen als pestlijders werden aantoonbaar onderscheiden van de gezonde bevolking. Robert Moore schetst overeenkomsten tussen leprozen, joden en ketters. Van al deze 'groepen' werd gedacht dat ze het werk van de duivel verrichtten en 'onheil' met zich mee brachten.¹¹⁷ Maar *othering* was niet zo zwart-wit. Enerzijds werden in de late Middeleeuwen steeds meer bevolkingsgroepen uit de steden geweerd.¹¹⁸ Anderzijds werden ze niet helemaal aan hun lot overgelaten; juist in deze periode ontstonden meer hospitalen en gasthuizen.¹¹⁹ Ook zijn er tegenargumenten te geven voor het maken van vergelijkingen tussen leprozen en joden.¹²⁰ Rawcliffe laat weten dat in Engeland géén speciaal 'uniform' voor leprozen bestond. Ze droegen geen bepaalde 'badges' of 'garments'; Engelse joden, ketters en prostituees wel.¹²¹ Jeanne wijst op de ambiguïteit van leprozen: enerzijds was lepra een godslastering en waren leprozen slachtoffers die hun identiteit en reputatie kwijt

¹¹⁴ In Amsterdam: 'parochiekerken, kapellen, gasthuizen en de vis- en vleesmarkten waren voor hen verboden terrein', Carasso-Kok en Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid', 246; In Utrecht: 'Ze mochten slechts wandelen 'op de peerdenmerck achter St. Jacob, op de wallen op Vreburch ofte buijten der Stadt ter plaetse daer het volck minst converseerd'', Rommes, 'Op het spoor van de dood', 97.

¹¹⁵ In Amsterdam: 'Huisgenoten konden alleen met een witgeverfde stok over straat', Carasso-Kok en Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid', 246; In Leiden: '[Ze] waren verplicht een witte stok van één el te dragen als zij buitenshuis kwamen', Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 35; In Utrecht: '[Ze] mochten zich alleen op straat begeven met een geschilde stok', Rommes, 'Op het spoor van de dood', 97; In Zierikzee: 'Wilde men toch naar buiten, dan was men verplicht een witte roede in de hand te dragen om omstanders erop te attenderen dat zij uit de buurt moesten blijven', Heyning, *Turbulente Tijden*, 46; In Zwolle: 'Genezen pestlijders en hun huisgenoten mochten zich drie weken lang alleen op straat begeven met een witte stok in de hand', Jan ten Hove, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005) 202.

¹¹⁶ In Leeuwarden waren leprozen hun kenmerkende kleding en attributen: grauwe mantel, hoed met witte band en de klepper', Spaans, Armenzorg in Friesland 1500-1800, 158. In Frankrijk: '...een nieuw besmette leproos in bepaalde delen van Frankrijk [moest] voordat hij naar een leprozerie vertrok in bezit van een bepaalde 'bague': een tunique (kleed), chausses (grijze broek), eenvoudige schoenen, een cliquette (klepper), een muts met schouderbedekking, een housse (overkleed), twee paar lakens, een barillet (draagton), een entonnoir (trechter), een courroie (lederen band), een mes en een écuelle (schotel)', Magdi Tóth-Ubbens, *Verloren Beelden van Miserabele Bedelaars. Leprozen-Armen-Geuzen* (Lochem 1987) 24.

¹¹⁷ R.I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society. Power and Deviance in Western Europe, 950-1250* (Oxford 1987) 65; Kanttekening: er is een herziene uitgave van dit werk van Moore uit 2006, maar door de COVID-19 maatregelen was ik niet in staat nieuwe boeken aan te schaffen of te huren.

¹¹⁸ Men denke aan leprozen, vreemdelingen, ketters, bedelaars, Joden en heksen, Huizinga, *Bitterzoete Balsem*, 27.

¹¹⁹ De groter wordende nadruk op publieke gezondheid zorgde volgens Huizinga voor de wering van deze bevolkingsgroepen, Huizinga, *Bitterzoete Balsem*, 27.

¹²⁰ 'The similarity in treatment of heretics and lepers was striking: capital punishment for the heretic, and a symbolic death sentence for the leper, who stood in an open grave while a priest read over him a ritual of exile from the community? However, Moore admits that generalizing about medieval Jews is more difficult...', Edward Wheatley, "'Blind" Jews and blind christians; metaphors of marginalization in Medieval Europe', *Exemplaria* 14 (2002) 2, 351-382, 351.

¹²¹ Wel droegen de inmates van leprozenhuizen 'a sober habit of black and russet, which, with its long sleeves, ankle-length overcoat and voluminous hooded cape, would have made them immediately recognisable long before their deformed features or foetid breath became apparent' en 'only the plainest robes of black, white or russet, avoiding the motley, or mixed, colours so often associate with persons of easy virtue', Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 265; 'Why were lepers made to abide by the same rules in matters of clothing as members of the clergy? Because of a common characteristics: Both clerics and lepers were separated from society by a particular ritual', Jeanne, 'Leprosy, Lepers and Leper-houses', 71.

raakten. Leprozen waren 'dood voor de wereld'. Anderzijds was lepra een zegen, een teken van 'Goddelijke selectie' en leidde het tot een toename in reputatie. Opname in een leprozenhuis kon daarom ook dubbelzinnig worden ervaren: enerzijds als een gevangenschap, anderzijds als een lidmaatschap van een 'leprozenbroederschap'.¹²²

Verder hadden leprozen het voorrecht om te bedelen, indien ze zich aan de eisen hielden: het dragen van kenmerkende kleding en attributen, met de 'vuilbrief' op zak en enkel op aangewezen dagen.^{123,124} Een goede daad als het geven van aalmoezen was christelijk werk en dus positief voor het zielenheil. Van de ontvangers, in dit geval leprozen, werd verwacht dat ze speciaal voor je zouden bidden. Bovendien werden leprozen geacht voor het zielenheil van de stichter en alle weldoeners van hun leprozenhuis te bidden.¹²⁵ In Dordrecht kwam alles wat leprozen door het bedelen op haalden ten goede aan het leprozenhuis van de stad. Iedere zieke in het leprozenhuis ontving een deel, ook de bedlegerigen. Dit laat opnieuw de relevantie van algemeen belang zien. Handelen uit eigenbelang werd afgestraft. Iemand die buiten de afgesproken dagen om ging bedelen, mocht bijvoorbeeld een maand lang niet in het leprozenhuis komen.¹²⁶ De regelingen waren enkel gericht op het algemeen belang van die specifieke stad. Het stadsbestuur van Leeuwarden trof bijvoorbeeld bepaalde maatregelen om te zorgen dat leprozen uit deze stad ook echt in het leprozenhuis woonden en dat er geen andere leprozen in de stad bedelden.¹²⁷ In Dordrecht mochten vreemde leprozen eenmaal per zes weken de stad in om een aalmoes te vragen en dan konden ze één nacht doorbrengen in het leprozenhuis.¹²⁸

Naast isolatie maatregelen bestonden er ook preventie maatregelen. Cranendonk vat tien preventieve middelen samen die Heurnius in 1600 opschreef. Eén van de

¹²² 'The definition of the sacred, borrowed from the works of René Girard, starts with the assumption that sacredness and violence are to be united, within a *Societas christiana*, regarded at the time as a society of sacrifice. [...] an ambiguity which placed them between sin and redemption [...]', Jeanne, 'Leprosy, Lepers and Leper-houses', 69-79.

¹²³ Andere 'armen' mochten niet zomaar bedelen: 'Een vrouw [in Leeuwarden] die ten onrechte met een lazaruskleppen bedelde de stad uitgezet', Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, 158.

¹²⁴ In Dordrecht: 'Op dinsdag en zaterdag gingen de opgenomen leprozen de stad in om te bedelen', Frijhoff, Nutseling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, 255; In Roermond: 'Zij mochten op zondag, woensdag en vrijdag door de stad gaan om te bedelen, op voorwaarde dat zij door een zichtbaar teken herkenbaar waren en dat zij hun komst met een houten klepper aankondigden', Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 215.

¹²⁵ Cerutti, Mulder, Stamkot en De Vries, *Tien eeuwen Gorinchem*, 156; 'Uiteraard moesten de leprozen de missen in de kapel bijwonen en elke dag bidden voor het zielenheil van alle weldoeners van het huis', Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 120.

¹²⁶ Frijhoff, Nutseling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, 255; In Alkmaar mocht de zieke Alkmaarder Cornelis Hugensz. om deze reden in 1520 op strafbedevaart naar Wilsnack (Mecklenburg) gestuurd', Jurjen Vis, 'Geestmeesters en gasthuizen. De zorg voor zieken, armen en bejaarden', in: Jurjen Vis et al., *Geschiedenis van Alkmaar* (Zwolle 2007) 146-155, 152-153.

¹²⁷ Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*, 158.

¹²⁸ Frijhoff, Nutseling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, 255.

opvallende punten is dat pesthuizen overdag gesloten moesten zijn.¹²⁹ Verder waren er tijdens pestepidemieën strengere regels omtrent het opruimen van vuilnis.¹³⁰ Stinkende vuilnishopen en straatgoten waren gevaarlijk voor de 'goede lieden' die daar dagelijks langs moesten lopen; de stank (bedorven lucht) zorgde voor ziekte.¹³¹ Daarentegen werd de rook van gedroogd hout van doornstruiken als bestrijdingsmiddel tegen de pest beschouwd.¹³² Pestregelingen over dieren binnen de stad zullen zowel door contagionisten als miasmatici zijn beïnvloed: regelingen omtrent het houden van varkens waren er aangezien zij giftige en stinkende dampen verspreidden, geiten werden uit angst voor besmetting van de straten geweerd en honden werden soms afgevoerd of verdrinken.^{133,134} Ook bij lepra werd de miasmaleer aangehouden: één van de voornaamste redenen dat leprozen afgescheiden dienden te leven was hun 'stinkende adem'.¹³⁵ Al met al zijn de preventie- en isolatiereglementen om lepra en de pest te schuwen dus grotendeels ontstaan vanwege de angst voor bezoedelde lucht.

Afsluiting Hoofdstuk 1

De ultieme isolatiemaatregel was het wegstoppen van een leproos of een pestlijder in een afgesloten ruimte. Dit gebeurde respectievelijk in leprozerieën en pesthuizen. Aan de hand van de stadsomgevingskaarten van Van Deventer is het realistisch om te stellen dat leprozerieën zich buiten de grenzen van de stad bevonden. Ook H.D.J. van Schevichaven schrijft dat de leprozerieën 'even buiten de muren der middeleeuwse steden' stonden.¹³⁶ Deze externe locatie lijkt bevorderlijk voor het algemene welzijn van de betreffende stad, omdat de 'stinkende' leprozen zo de stadslucht niet bezoedelden. Van Deventer heeft echter niet alle leprozerieën in de Noordelijke Nederlanden afgebeeld. Het volgende hoofdstuk gaat daarom verder in op de exacte locaties van de leprozerieën. Ook de locaties van pesthuizen worden in Hoofdstuk 2 onderzocht: lagen deze huizen eveneens buiten de stadsmuren?

¹²⁹ De 10 samengevatte preventieve middelen: 1 Bidden; 2 Snel wegwezen van besmette plaatsen en maar langzaam terugkeren; 3 Gezond leven: men moet het lichaam zuiveren; 4 Niet te veel in de zon verblijven; 5 Met een gloeiende tegel de lucht in huis zuiveren; 6 Niet gaan naar plekken waar veel mensen komen, niet in nauwe straten komen; 7 Een reuk-appel dragen; 8 Pesthuizen moeten overdag gesloten zijn; 9 Geurig hout en bloemen gebruiken; 10 Hang een topaas om de hals; 11 Alle pels- en bont-kleren het huis uit; 12 Wissel dikwijls van hemd en ondergoed, Cranendonk, 'De Pest in de zeventiende eeuw in Nederland', hoofdstuk 6.2.

¹³⁰ Rommes, 'Op het spoor van de dood', 97.

¹³¹ Coomans, 'De stromende stad', 158.

¹³² Henk Slechte, *Geschiedenis van Deventer. Deel I. Oorsprong en middeleeuwen* (Zutphen 2010) 264-265.

¹³³ Rommes, 'Op het spoor van de dood', 97.

¹³⁴ Heyning, *Turbulente Tijden*, 46.

¹³⁵ Rawcliffe, *Leprosy in medieval England*, 267-268.

¹³⁶ 'Wegens de besmettelijkheid dezer ziekte, begon men reeds vroeg hen die er door aangetast waren uit de samenleving te verwijderen. Even buiten de muren der middeleeuwse steden placht men hospitalen of huizen te bouwen, waarin de leprozen werden opgenomen', Van Schevichaven, 'Leprozen en Leprozenhuizen', 97.

Hoofdstuk 2. Over de locaties van leprozerieën en pesthuizen

2.1 De locaties bij drie casussteden

Aan de hand van de casussen Almaar, Gorinchem en Leiden worden de locaties van leprozerieën, pesthuizen en andere opvangcentra voor pestlijders in en rondom steden in de Noordelijke Nederlanden bekeken. De informatie wordt hierbij in twee delen gegeven: één deel over opname van leprozen en één deel over opname van pestzieken. Vervolgens worden de bijzonderheden van een tiental andere steden in de Noordelijke Nederlanden behandeld. Informatie over de overige twintig steden is terug te vinden in Tabel 1 en Tabel 2.¹³⁷

Leprozen in Alkmaar

Op de stadsomgevingskaart die Van Deventer in 1562 karteerde staat, circa 500 meter ten zuidwesten van de stadspoorten, een kapel met het woord *leprosi* afgebeeld (zie Bijlage 1).¹³⁸ Hier, aan de Heereweg (de weg naar Heiloo), bevond zich in 1562 het leprozenhuis van Alkmaar. Van Deventer toont bij dit leprozenhuis 'een kleine ommuurde vesting met eigen kapel, boomgaard en moestuin'.¹³⁹ Jurjen Vis schrijft in de stadsgeschiedenis van Alkmaar een stuk over gasthuizen, maar noemt over het leprozenhuis tot 1573 alleen de locatie. Het jaar 1573 is noemenswaardig, aangezien de Alkmaarders in dit jaar het leprozenhuis opzettelijk vernielden uit angst voor de Spanjaarden. Een dergelijke vesting op 500 meter afstand van de stad zou voor de Spanjaarden een goede uitvalbasis kunnen zijn tijdens een belegering. In 1576 werden de leprozen tijdelijk binnen de stadsmuren gehuisvest, in het Jonge Hof (rood omcirkelde 7 op Afbeelding 4).¹⁴⁰ In 1589 (of begin 1590), verhuisden de leprozen nogmaals, dit keer naar de Paternosterstraat (groen omcirkelde 9 op Afbeelding 4). Hier was eerder het Vrouwengasthuis gevestigd, maar na haar verplaatsing werd deze locatie ter beschikking gesteld aan Mannengasthuis. Vervolgens verenigde het leprozenhuis zich met het Mannengasthuis.¹⁴¹ Nog geen dertig jaar later bleken leprozen binnen de stadsmuren toch niet gewenst, want in 1616 werd een nieuw 'Lazarus Huys' op haar oude locatie gebouwd. Aangezien lepra in de Nederlanden aan het eind van de zeven-

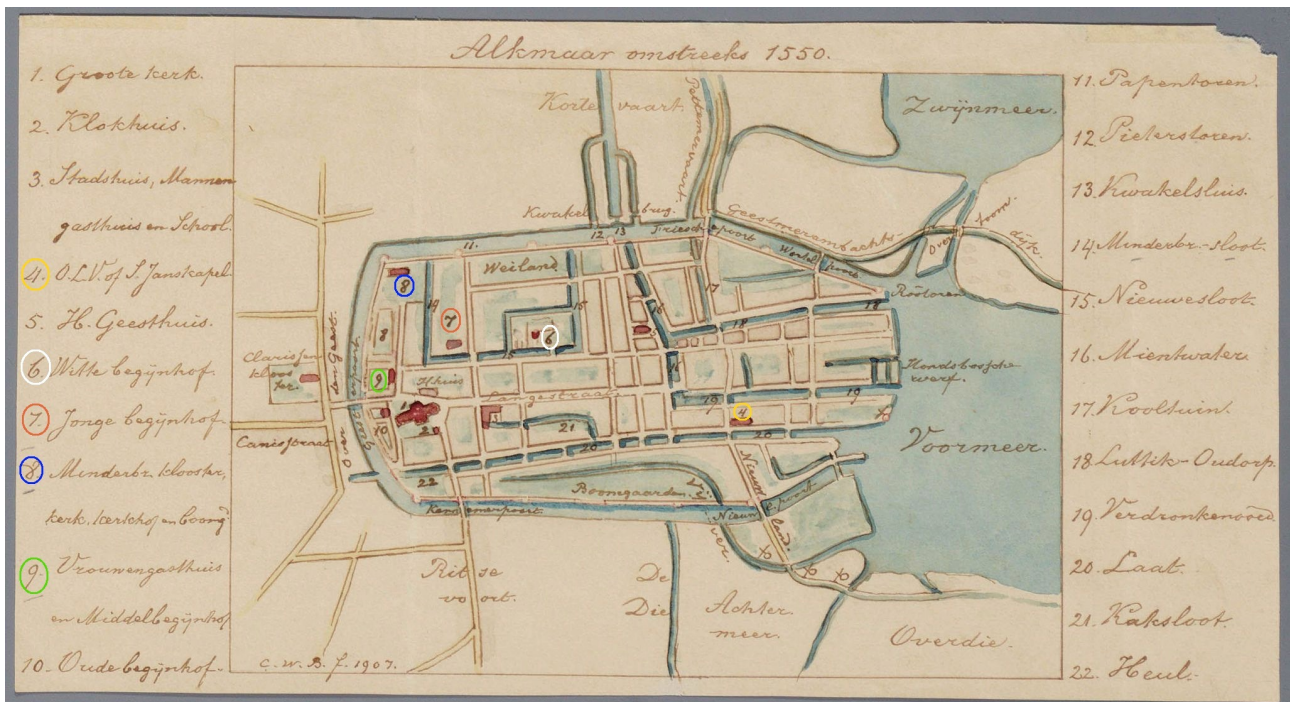
¹³⁷ Hoorn, Oldenzaal en Veere hebben geen stadsgeschiedenis en daarom is over deze steden niet meer informatie meegenomen dan de informatie dat er een leprozerie aanwezig was ten tijde van de werkperiode van Van Deventer. Voor verantwoording voor de inhoud van de tabellen, zie Bijlage 2.

¹³⁸ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 343-344.

¹³⁹ Vis, 'Geestmeesters en gasthuizen', 152.

¹⁴⁰ Ibidem, 153.

¹⁴¹ Jurjen Vis, 'Chirurgijns, aalmoezeniers en weesmeesters. Welzijn, armoede en gezondheidszorg', in: Jurjen Vis et al., *Geschiedenis van Alkmaar* (Zwolle 2007) 277-300, 278.

Afbeelding 4: "Alkmaar omstreeks 1550". Reconstructie van de plattegrond van Alkmaar. Links en rechts een opsomming van gebouwen en straten. Door C.W. Bruinvis, 1907.

Bron: Collectie Regionaal Archief Alkmaar Catalogusnummer: PR 1003121.

tiende eeuw niet meer voorkwam, verloor het leprozenhuis in Alkmaar rond 1686 zijn functie.¹⁴²

Pestzieken in Alkmaar

In de jaren 1589-1616 bestond er in Alkmaar een bijzondere situatie: waarschijnlijk verbleven pestzieken in deze periode (in een apart pesthuis) op hetzelfde terrein als de leprozen. In de periode 1500-1548 mochten pestlijders enkel in de kapel van het Onze Lieve Vrouwegasthuis komen (geel omcirkelde 4 op afbeelding 4). In 1559 kwam er aan de Nieuwesloot waarschijnlijk een extra pesthuis, op het terrein van de Witte Zusters (wit omcirkelde 6 op afbeelding 4). In deze voormalige kloostergebouwen was namelijk het Mannengasthuis gevestigd en het stadsbestuur had besloten dat op het erf van het Mannengasthuis altijd een pesthuis moest staan. Wellicht stond er dus al sinds 1559, maar in ieder geval vanaf 1567 op deze locatie een apart pesthuis. Vis schrijft namelijk dat het brouwhuis van het voormalige klooster van de Witte Nonnen in 1567 tot pesthuis werd verbouwd. In november 1572 verhuisde het Mannengasthuis in westelijke richting, naar het Minderbroederklooster (blauw omcirkelde 8 op afbeelding 4).¹⁴³ Vanwege de eis dat er op het erf van het Mannengasthuis een pesthuis zou moeten staan, is het aannemelijk dat het pesthuis meeverhuisde naar het

¹⁴² Vis, 'Geestmeesters en gasthuizen', 153.

¹⁴³ Ibid., 149-153.

terrein van het Minderbroederklooster. In 1581 verhuisde het pesthuis naar de Paternosterstraat (groen omcirkelde 9 op afbeelding 4), het Mannengasthuis volgde in 1589.¹⁴⁴ Toen het leprozenhuis zich in 1589 (of begin 1590) verenigde met het mannengasthuis, waren pestlijders en leprozen op dezelfde locatie aan de rand van de stad gevestigd. Deze periode duurde zo'n 27 jaar, aangezien de leprozen in 1616 de Paternosterstraat verlieten voor de nieuwe leprozerie buiten de stadsmuren.¹⁴⁵

Leprozen in Gorinchem

De leprozerie van Gorinchem stond niet ver ten westen van de meest westerse poort (ter hoogte van het huidige Merwedekanaal).¹⁴⁶ Op de stadsomgevingskaarten van Van Deventer staan alle stadspoorten aangegeven als *porta*. Deze bewuste poort heette de Kanselpoort (groen omcirkeld op Afbeelding 5).¹⁴⁷ De stadsomgevingskaart van Van Deventer verschilt nogal met latere kaarten van Gorinchem. De stadsplattegrond die Lodovico Guiccardini in 1612 publiceerde (Afbeelding 5) laat de uitgebreide vesting om Gorinchem heen zien, wat in de jaren rond 1600 geschiedde. Al in 1573 begon de stad met het slopen van poorten, muren en torens die niet bij de nieuwe vesting zouden passen. Hetzelfde gold voor de circa zestig huizen in de 'voorstad', de wijk net buiten de Kanselpoort. Het leprozenhuis, dat niet veel verder lag, werd ook gesloopt.¹⁴⁸ Emck geeft 1572 als jaar waarin de 'Lazaruskerk buiten de Kanselpoort door 4 arbeiders [werd] afgebroken.'¹⁴⁹ De Lazarusmolen bleef nog tot 1578 buiten de Kanselpoort bestaan. Pas in 1613 werd er een nieuwe leprozerie gebouwd. Deze kwam op haar oude locatie buiten de Kanselpoort te staan. Aangezien lepra rond deze tijd steeds minder voorkwam, werd het leprozenhuis in 1629 verhuurd aan de Rederijders.¹⁵⁰

Pestlijders in Gorinchem

Aan de Grafdijk, achter de noordwestelijke *porta* die Van Deventer tekende (de Laag-Arkel-poort) lag het oorspronkelijke Gorkumse pesthuis.¹⁵¹ Felix Cerutti noemt het waarschijnlijk dat dit pesthuis dateert van eind vijftiende of begin zestiende eeuw. Omdat het pesthuis in 1519 al een kapel had, bestond het volgens hem al enige tijd.¹⁵² Bert Stamkot geeft echter aan dat het juist naar aanleiding van de Gorkumse verordening van 1519 is gebouwd. In deze verordening werden zieke bewoners en

¹⁴⁴ Vis, *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar 1341-1991*, 65.

¹⁴⁵ Vis, 'Geestmeesters en gasthuizen', 153.

¹⁴⁶ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 302-303.

¹⁴⁷ Cerutti, Mulder, Stamkot en De Vries, *Tien eeuwen Gorinchem*, 157.

¹⁴⁸ Ibidem, 197.

¹⁴⁹ Emck, *Kroniek van Gorinchem*, 46.

¹⁵⁰ Ibidem, 50, 69 en 74.

¹⁵¹ Cerutti, Mulder, Stamkot en De Vries, *Tien eeuwen Gorinchem*, 157; Emck, *Kroniek van Gorinchem*, 46.

¹⁵² Cerutti, Mulder, Stamkot en De Vries, *Tien eeuwen Gorinchem*, 157.

Afbeelding 5: Ingekleurde oude stadsplattegrond van Gorkum gemaakt door Lodovico Guiccardini, uitgegeven in 1625. In 1612 verscheen de Atlas "Beschrijvinghe van alle de Nederlanden", waarin deze kaart (ongekleurd) was opgenomen.

Bron: Oude Landkaarten, 'Gorkum 1625 Guiccardini', <https://www.oudelandkaarten.nl/europa/item/gorkum-1625-guiccardini> (22 januari 2020).

hun 'nering' gedwongen tot isolatie; niet veel later zou het betreffende pesthuis zijn opgericht.¹⁵³ Emck geeft, in lijn met Stamkot, aan dat het pesthuis in 1523 is ontstaan. Volgens Emck was dit echter niet het eerste pesthuis en bestond er in 1502 'reeds een pesthuis'.¹⁵⁴ Informatie over dát pesthuis laten de bronnen onvermeld.

Net als het leprozenhuis, werd het pesthuis in 1572 afgebroken. Ongeveer tien jaar later, in 1583, sloeg de pest weer hard toe en was er een nieuw pesthuis nodig.¹⁵⁵ In 1598 werden zieken uit het Oude Gasthuis in de Gasthuisstraat overgeplaatst naar het Nieuwe Gasthuis. Dit Nieuwe Gasthuis was onderdeel van het Bagijnhof in de Haarstraat (rood omcirkeld op Afbeelding 5). Dit 'nieuwe Ziekhuis van de Bagijnenkerk' werd ook tijdelijk gebruikt als pesthuis. In de tussenjaren werden de pestlijders waarschijnlijk in andere gasthuizen opgevangen. In september van 1598 werd beslo-

¹⁵³ Stamkot, 'De pest', 50-51.

¹⁵⁴ Emck, *Kroniek van Gorinchem*, 32 en 35.

¹⁵⁵ *Ibid.*, 46 en 53.

ten een nieuw pesthuis buiten de Laag-Arkel-poort te bouwen. Dit is echter nooit gebeurd omdat de tijdelijke locatie op het terrein van het Bagijnhof in 1602 een vaste locatie was geworden.¹⁵⁶ Het nieuwe pesthuis, gelegen in de Haarstraat achter het al bestaande ziekgasthuis en tegen de stadsomwalling aan, is weinig gebruikt want er waren weinig nieuwe ziektegevallen.¹⁵⁷ In 1667 is de pest voor het laatst genoteerd. In dit voormalige pesthuis werden nog tot 1819 krankzinnigen verpleegd.¹⁵⁸

Leprozen in Leiden

Al sinds 1399 werden de leprozen van Leiden in een leprozerie buiten de stadsmuren opgenomen. Deze leprozerie lag direct buiten de Witte Poort, aan de Nuwe Wech, bij de Rijndijk.¹⁵⁹ Dat de leprozerie direct buiten de noordwester *porta* gelegen was, blijkt ook uit de stadsomgevingskaart van Van Deventer (Afbeelding 6).¹⁶⁰ Volgens Brand hadden de Leidse leprozen vóór 1399 al eigen (kleine) onderkomens op deze locatie. De Nuwe Wech was één van de belangrijkste invalswegen van Leiden, wat Brand vergelijkt met de situatie in Middelburg. Daar waren vergelijkbare leprozenhutten aan de belangrijkste invalswegen buiten de stad te vinden. Een dergelijke locatie vergrootte immers de kans op aalmoezen. Het leprozenhuis buiten de Witte Poort werd ook wel de St. Anthoniskapel genoemd, aangezien deze kapel in 1441 bij de leprozerie kwam te staan. Vanaf 1553 stelde het St. Aagtenklooster, gelegen binnen de stadsmuren,

Afbeelding 6: Deel van de bijkkaart van de stadsomgevingskaart die Jacob van Deventer tussen 1558 en 1564 van Leiden maakte. Het klooster linksonder, net buiten de witte poort (*porta*) is het leprozenhuis, te zien aan het woord *Leprosi*. Linksboven wordt het kloosterterrein van Lopsen aangegeven door de woorden *Lopsom* en *hospi*. Dit kloosterterrein lag niet ver buiten de Morspoort (*porta*).

Bron: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018) 326-327.

¹⁵⁶ Emck, *Kroniek van Gorinchem*, 64 en 67.

¹⁵⁷ Stamkot, 'De pest', 51.

¹⁵⁸ Emck, *Kroniek van Gorinchem*, 80 en 84.

¹⁵⁹ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 90.

¹⁶⁰ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 326-327.

een deel van hun klooster ter beschikking voor de verpleging van leprozen en in 1565 werd het volledige leprozenhuis in dit voormalige klooster ondergebracht.¹⁶¹ In 1576 vonden de leprozen onderdak in het voormalige klooster Nazareth aan de Oude Vest, aan de noordelijke rand van de stad. En vanaf 1593 werd het leprozenhuis aan het Vrouwe- en Elisabethgasthuis toegevoegd, gelegen in het noordwestelijke stadsdeel 'De Camp', nog binnen de stadsmuren.¹⁶²

Pestlijders in Leiden

In Leiden werd het St. Catharinegasthuis in de loop van de veertiende eeuw tot gasthuis voor zieken omgevormd. Bij dit gasthuis verkregen pestlijders omtrent 1455 een eigen afdeling. Op het terrein van het St. Catharinegasthuis kwam hiermee het eerste pesthuis van Leiden tot stand. Gelegen aan de Breestraat, bevond het St. Catharinegasthuis zich binnen de stadsomwalling. Volgens Ladan is dit gasthuis niet opgericht door de stedelijke overheid of vanuit de Kerk, maar door een particuliere stichting. Het stadsbestuur van Leiden zou wel toezicht over het gasthuis nemen en benoemde beheerders die verantwoordelijk waren voor het bestuur van het gasthuis, de zogeheten 'gasthuisberaders' of 'gasthuismeesters'.¹⁶³ Naast deze locaties van verzorging, werden pestlijders ook bij de cellebroeders opgevangen en verzorgd. De functie van de cellebroeders was voornamelijk het schouwen van pestlijders, maar op het terrein van hun klooster beschikten zij ook over een klein pesthuisje waar zij pestzieken verzorgden.¹⁶⁴ Het cellebroederklooster lag in de bon (wijk) Rapenburg (7 op Afbeelding 7), binnen de 'nieuwe' stadsmuren.¹⁶⁵ Brand geeft aan dat het cellebroedersklooster in 1580 werd opgeheven, Ladan meent dat het in 1579 gebeurde.^{166,167} Ook zonder cellebroederklooster was er genoeg opvang voor de pestzieken. Uit een strafzaak in 1448 blijkt dat pestlijders niet alleen in gasthuizen of bij de pestlijder thuis werden opgevangen, maar ook bij mensen thuis. Een Leidse vrouw had pestzieken in haar huis gehuisvest en kreeg een boete opgelegd omdat ze een te kleine witte stok (ter indicatie van pest, zie sectie 1.3) bij zich droeg en deze tevens onder haar kleden schuil hield.¹⁶⁸

¹⁶¹ Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 140.

¹⁶² R.C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in: R.C.J. van Maanen (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2: S. Groenveld (Red.), 1574 - 1795 (Leiden 2003) 16-41, 22.

¹⁶³ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 75-77.

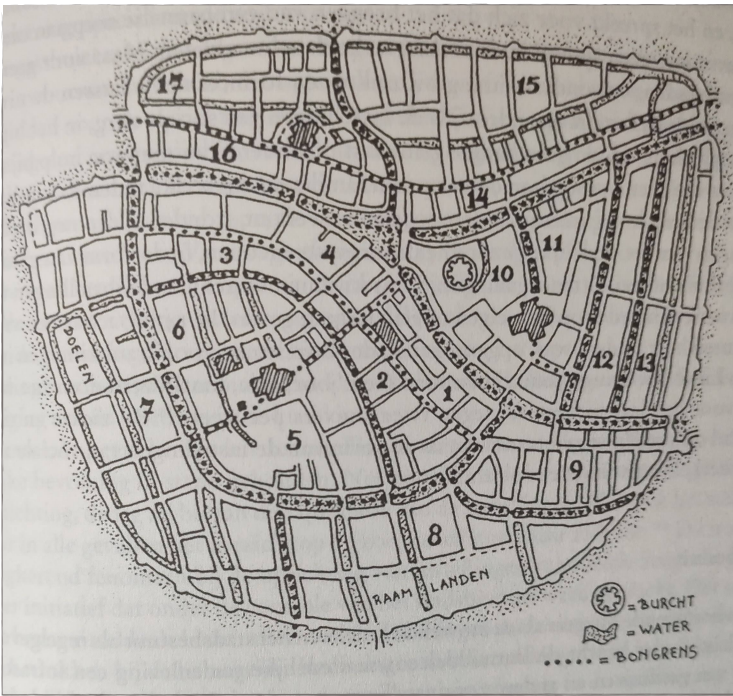
¹⁶⁴ Ibidem, 169.

¹⁶⁵ 'Het stadsbestuur had in 1386 van Albrecht van Beieren toestemming gekregen om het stadsgebied aan de zuid- en westzijde aanzienlijk uit te breiden [...] In dit nieuwe gebied vestigden de cellebroeders zich', Leupen, 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', 85.

¹⁶⁶ Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 134.

¹⁶⁷ De reden voor 1579 was dat Jan Adriaensz, die sinds 1563 één van de cellebroeders was, vanaf 1579 als chirurgijn en pestmeester werd gedocumenteerd, Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 170.

¹⁶⁸ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 62.

Afbeelding 7: Leidse bonnen rond 1575.

1. Wanthuis, 2. Wolhuis, 2. Vleeshuis, 4. Gasthuis, 5. Zevenhuizen, 6. Over 't hof, 7. Rapenburg, 8. Nieuwland, 9. Hogewoerd, 10. Burchtstreng, 11. Kerkvierendeel, 12. Gansoord, 13. St. Nicolaasgracht, 14. Marendorp Rijnzijde, 15. Marendorp Landzijde, 16. Overmare Rijnzijde, 17. Overmare Landzijde.

Door D.E.H. de Boer, R.C.j. van Maanen, *De volkstelling van 1574. Leiden ten tijde van het beleg* (Leiden 1986).

Bron: Rudolph Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012).

In 1526 moesten de pestlijders de Breestraat verlaten voor een nieuw pesthuis buiten de stadsomwalling.¹⁶⁹ De aanleiding voor de verhuizing was het verval van het klooster Lopsen, ook wel St. Hieronymusdal. Dit klooster lag ten noorden van de stad (Afbeelding 6) en werd de nieuwe locatie waar de Leidse pestlijders werden opgenomen. Doordat Lopsen een dependance van het gasthuis werd, bleven de pestlijders verbonden aan het St. Catharinegasthuis. Ladan noemt de uitbreidingsdrang van het gasthuis een logisch gevolg van de snelle opeenvolgende pestepidemieën waarmee de stad geteisterd werd. Vanaf 1570 werd Lopsen echter niet meer gebruikt en kwamen de pestlijders, na 44 jaar buiten de stadsmuren opgevangen te zijn, wederom in de Breestraat terecht. Bij de nadering van de Spanjaarden in 1573 werden de gebouwen van Lopsen gesloopt.¹⁷⁰ Rond 1600 werd het Ceciliaklooster, tevens binnen de stadsomwalling, omgebouwd tot pesthuis.¹⁷¹ Na zo'n 60 jaar opgevangen te zijn binnen de stadsmuren, kwam er in 1635 opnieuw een pesthuis buiten de stad.¹⁷² Dit is het pesthuis dat vandaag de dag nog 'bestaat'. Het heeft echter niet lang als pesthuis gefunctioneerd. De aanleiding voor de bouw van dit pesthuis was de pestepidemie van dat jaar, waar zo'n 11000 doden vielen. Toen het pesthuis in november haar deuren opende, was de pestziekte echter al aan het afnemen (Figuur 1).¹⁷³

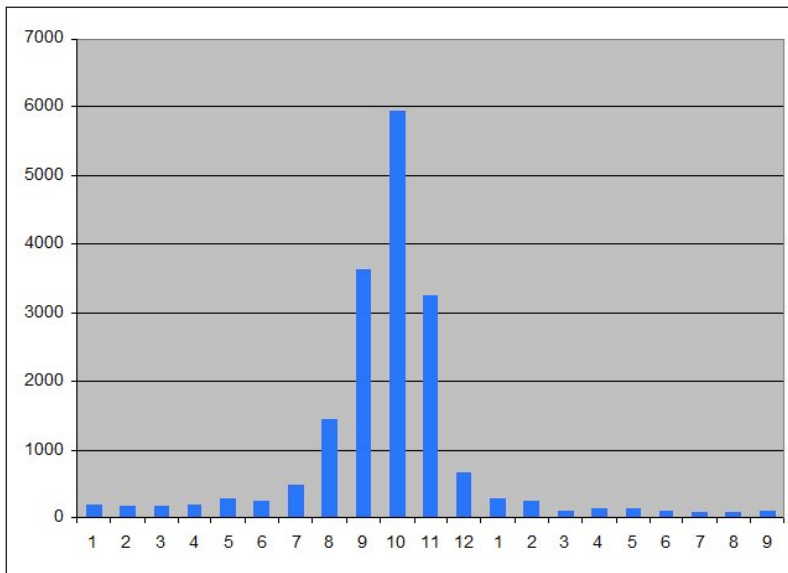
¹⁶⁹ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 54.

¹⁷⁰ Ibid., 77.

¹⁷¹ 'Na veel wikken en wegen besloot het stadsbestuur in 1592 het Ceciliaklooster ingrijpend te verbouwen tot een pest- en dolhuis. (...) Het was genoeg om het Cecilia in de jaren 1598-1600 ingrijpend te verbouwen tot het pest- en dolhuis.', Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 98-99.

¹⁷² Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en Maatschappelijke zorg', in: R.C.J. van Maanen (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: S. Groenveld (Red.), 1574 - 1795* (Leiden 2003) 108-125, 121.

¹⁷³ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 70-71.

Figuur 1: Aantal begrafenissen per maand in de periode januari 1635 t/m september 1636; overgenomen uit onderzoek van Cranendonk, http://www.cranendonk.demon.nl/Figuren/Sterfte_Leiden_1636-1637.jpg

Bron: Cranendonk, 'De Pest in de zeventiende eeuw in Nederland' (versie 06-08-2017), <http://www.cranendonk.demon.nl/> (Geraadpleegd op 29-04-2020) hoofdstuk 2.

2.2 Bijzonderheden van een tiental andere steden

Naast deze drie steden zijn dertig andere steden uitgezocht (Tabel 1 en Tabel 2), de tien meest opvallende steden worden hieronder nog kort uitgelicht.

Amsterdam

Een duidelijk voorbeeld van de angst voor besmetting van lepra is te vinden in Amsterdam. Tot 1480 lag er net buiten de Bindwijkerpoort een leprozerie, het Sint-Jorishof. Toen het door de stadsuitbreiding van 1480 binnen de stadsmuren kwam te liggen, bleek dat ongewenst. De leprozerie verhuisde opnieuw buitenwaarts: naar het Sint-Nicolaasgasthuis. Deze nieuwe locatie was gelegen aan de andere kant van de stad, net buiten de Sint-Anthonispoort. Dit is de leprozerie die Van Deventer in 1560-1561 heeft afgebeeld. Pestzieken bleven daarentegen wel in de stad wonen: ze kregen in verscheidene gasthuizen een eigen afdeling en de cellebroeders en -zusters verzorgden de pestlijders aan huis.¹⁷⁴ Ze verzorgden pestzieken tevens in het cellebroedersklooster — gelegen in Gansoord, net ten zuiden van het Sint-Pietersgasthuis. Daarnaast hielpen ze ook met ziekenzorg in andere gasthuizen. Bovendien ondersteunden ze zieken die over straat slenterden en begroeven ze doden die op straat gestorven waren.¹⁷⁵

Breda

Voor zover bekend heeft Van Deventer geen stadsomgevingskaart van Breda gemaakt, het is mogelijk dat deze verloren is gegaan of dat deze niet heeft bestaan. Er stond wel een leprozenhuis bij Breda, maar er is discussie over de exacte locatie er-

¹⁷⁴ Carasso-Kok en Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid', 244-246.

¹⁷⁵ Bas de Melker, 'Burgers en devotie 1340-1520', in: Marijke Carasso-Kok (Red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel I: Een stad uit het niets: tot 1578* (Nijmegen 2004) 251-312, 285.

van.¹⁷⁶ Duidelijk is dat het om en nabij de Teteringse Dijk, ten noorden van de stad, was gelegen. Verder is bekend dat het in 1574 op verzoek van de Spaanse militaire gouverneur werd afgebroken. De leprozen verhuisden toen naar een huis in de Grote Doelstraat (tegenwoordig Zwaanstraat) binnen de stadsmuren.¹⁷⁷ In de bronnen over Breda is geen pesthuis gevonden, maar waren er wel Zwarte Zusters. Al in 1500 hadden deze Zwarte Zusters een klooster en kapel tegen de stadsmuren. Ze verpleegden pestlijders zowel bij de pestlijders thuis als in hun klooster.¹⁷⁸ Waarschijnlijk hadden deze Zwarte Zusters eenzelfde positie als de cellezusters die in andere steden aanwezig waren. De cellezusters van Dordrecht werden in ieder geval naast 'grauwzusters' en 'broodzusters' ook 'zwarte zusters' genoemd, naar de kleur van het scapulier (schouderkleed) dat zij over hun grijze kleed droegen.¹⁷⁹ Ook de cellezusters van Zierikzee werden 'zwarte zusters' genoemd.¹⁸⁰ De aanwezigheid van cellezusters betekende niet dat er ook cellebroeders in Breda woonden. Graaf Hendrik van Nassau had de cellebroeders niet toegelaten in Breda, waarschijnlijk omdat de Zwarte Zusters goed werk leverden.¹⁸¹

Delft

In Delft lag aan de westzijde van de Verwersdijk (binnen de stadsomwalling) een klooster van de cellebroeders — begrensd door de Choorstraat en de Voorstraat. Dit klooster wordt voor het eerst vermeld in 1467, maar het was mogelijk ouder. Het pesthuis kwam in 1557 in het opgeheven Maria Magdalenaconvent terecht, gelegen aan de oostzijde van de Verwersdijk.¹⁸² Een verdere opvallende gebeurtenis is de ontploffing die op 12 oktober 1654 plaatsvond in het grotendeels ondergronds gelegen 'Secreet van Holland' (een opslagplaats voor buskruit). Alle huizen en kerken en 'zelfs' het buiten de stadsmuren liggende leprozenhuis leden schade.¹⁸³ Ook het pesthuis was zwaar beschadigd, waarna besloten werd om een nieuw pesthuis ten oosten van

¹⁷⁶ 'Een verklaring van 1581 over de grens der stadsvrijheid houdt in, dat deze strekte tot zeker waterloopje, gelegen tussen twee huisjes aan de Teteringse dijk, het mesmakerhuisje en het lazarijshuisje, terwijl een andere de stadsvrijheid doet ophouden, *aen zeker waterloopken, gelegen tussen het Voorbosch en de lazarije voirs.* ... In 1524 heet de "lazarswoning" dan ook gelegen te zijn aan de Teteringse dijk *neven de stege, ter Vuchtwaert gaende*', F.F.X. Cerutti, 'De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw', in: F.F.X. Cerutti et al., *Geschiedenis van Breda: De Middeleeuwen* (Tilburg 1952) 56-122, 76-77; 'Ze lag ten Noorden van de Teteringse Dijk aan de nieuwe steenweg (nu Hoge Steenweg?), onder de vrijheid van Breda', Pater O.M.C. Placidus, 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', in: F.F.X. Cerutti et al., *Geschiedenis van Breda: De Middeleeuwen* (Tilburg 1952) 123-182, 166.

¹⁷⁷ Placidus, 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', 166.

¹⁷⁸ *Ibidem*, 155.

¹⁷⁹ Jan van Herwaarden, Dick de Boer, Fred van Kan en Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) 349.

¹⁸⁰ Heyning, *Turbulente Tijden*, 47.

¹⁸¹ Placidus, 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', 155.

¹⁸² Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 122-124.

¹⁸³ De leprozerie lag ten noorden van de stad, aan de Haagweg en aan de Vliet, zie: Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 120 en 274; voor de ontploffing zie 344-345.

de stad te bouwen.¹⁸⁴ De reden waarom dit nieuwe pesthuis buiten de stad werd gebouwd, wordt niet gegeven. Het buiten de stadsmuren liggende leprozenhuis lag ten noorden van de stad, aan de Vliet. Zoals vermeld in sectie 1.2 was de Vliet een belangrijke invalsroute van Delft en wilden de burgermeesters deze route schoon houden. De steenoven die in 1547 werd verwijderd omdat het de lucht vervuilde stond tegenover het leprozenhuis.¹⁸⁵ De aanwezigheid van leprozen was blijkbaar geen probleem.

Dordrecht

Op de stadsomgevingskaart die Van Deventer omstreeks 1558 van Dordrecht karteerde, staat op nog geen 200 meter ten zuiden van de meest westerse poort een leprozenhuis afgebeeld.¹⁸⁶ Wanneer men langs de Suikerstraat naar deze stadspoort (de Vuilpoort) liep, begaf men zich in de schaduwen van de stadsmuur van Dordrecht.¹⁸⁷ In de Suikerstraat stond een huis dat in 1443 door het klooster Eemstein aan de celledbroeders van Haarlem werd geschonken. Daar woonden twee à drie celledbroeders, die onder toezicht van het Haarlemse celledbroedersklooster stonden. In 1442 hadden de celledbroeders ook al een huis in de Nieuwstraat — een stuk centraler gelegen.¹⁸⁸ Tevens woonden in Dordrecht celledzusters: tussen de Raamstraat en de Breestraat. De celledzusters hielden zich voornamelijk bezig met het bezoeken en verzorgen van (pest)zieken aan huis.¹⁸⁹ Het is bijzonder dat Dordrecht, naast de celledbroeders en -zusters, beschikte over niet één, maar zelfs twee pesthuizen. Zowel de Grote Kerk, vlakbij de Vuilpoort, als de Nieuwkerk in het noorden van Dordrecht beheerden aan het begin van de veertiende eeuw een Heilige Geest- en Pesthuis. Een ander Heilige Geesthuis ontstond in het midden van de vijftiende eeuw bij de Sint-Adriaanskerk. Op deze locatie, een steenworp afstand ten zuiden van de Vuilpoort, stond de al genoemde leprozerie. Kortom, twee van de drie Heilige Geesthuizen lagen binnen de stadsmuren en één lag ongeveer 200 meter buiten de stadsmuur. In de eerste twee werden pestlijders opgenomen, in de laatste leprozen.¹⁹⁰ In 1574 verhuisden de leprozen ook binnenwaarts; ze kregen de beschikking over het gebouw op de hoek van de Vest en de Vriesestraat.¹⁹¹

¹⁸⁴ Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 347.

¹⁸⁵ Ibidem, 204-205.

¹⁸⁶ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 298-301.

¹⁸⁷ Frijhoff, Nutseling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, 41.

¹⁸⁸ De patroonheilige van de celledbroeders was Sint Alexius. Naar hem werden zij ook wel Alexianen genoemd. Naar hun grijze kleding werden zij ook wel grauwbreders genoemd, zoals hun vrouwelijke ordegenoten grauwbreders heetten, zie: Van Herwaarden, De Boer, Van Kan en Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, 347.

¹⁸⁹ Van Herwaarden, De Boer, Van Kan en Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*, 349.

¹⁹⁰ Frijhoff, Nutseling en Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, 252.

¹⁹¹ Ibidem, 62.

Haarlem

Al in 1393 stichtte Haarlem een leprozenhuis aan de Kruisweg, ten noorden van het stadscentrum.¹⁹² C.L. Verkerk geeft aan dat leprozen voordien in verscheidene gasthuizen in de stad werden verpleegd. De Haarlemse leprozerie, bekend als de St. Jacobskapel, was van grote betekenis voor de Noordelijke Nederlanden. Het was de enige (bekende) leprozerie in de Noordelijke Nederlanden die bevoegd was leprozen te schouwen (zie sectie 1.3). Verder kende Haarlem sinds 1496 een centraal gelegen convent van de cellebroeders, die zich toelegden op de verpleging van pestlijders. Haarlemse pestlijders werden ook in het Oude Gasthuis verpleegd. In 1563 werd in de Tuchhuisstraat, binnen de stadsmuren, een apart pesthuis opgericht en in 1579 vertrokken de cellebroeders uit Haarlem.¹⁹³

Kampen

Kampen valt op omdat het pesthuis oorspronkelijk buiten de oudste stadsomwalling was gelegen, maar door de latere ommuring van 1464 binnen de muren kwam te liggen. Dit pesthuis lag op de Vloeddijk, aan de Burgel, op de Belt. Vanaf 1538 werd het 'die Olde Belt' genoemd, ter onderscheiding van de 'nieuwe' pesthuisjes op de Vloeddijk die samen 'die Nye Belt' of 'Calvariën' werden genoemd.¹⁹⁴ Naast deze pesthuizen konden pestlijders in Kampen ook terecht bij de cellebroeders. Zij woonden sinds 1477 in een huis bij de St. Nicolaaspoort (later de Cellebroederspoort). Dit huis werd na een verbouwing in 1481 als klooster betrokken.¹⁹⁵ Ook de leprozerie van Kampen heeft een beweeglijk bestaan gekend. Reeds in 1386 stond het leprozenhuis aan de Venedijk, buiten de stadsmuren. Ter verdediging werd het in 1543 eigenhandig in brand gestoken, aangezien men in de overtuiging was dat Maarten van Rossum de stad zou belegeren. Vervolgens werd het leprozenhuis in 1548 herbouwd, om het in 1572 weer te vernietigen naar aanleiding van de belegering door Willem van den Bergh. De leprozen werden tijdelijk opgevangen in woonhuizen op de Vloeddijk, dus in of nabij de daar aanwezige pesthuizen. In 1589 werd de leprozerie samengevoegd met het St. Geertruiden Gasthuis op de Burgwal — de andere zijde van de Burgel, dus tevens binnen de stadsmuren.¹⁹⁶

¹⁹² J.W. Marsilje, 'Een ontluikende stad: economisch en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', in: F. van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 46-62, 61.

¹⁹³ Verkerk, 'De parochie Haarlem en de religieuze stichtingen binnen haar grenzen', 82.

¹⁹⁴ Don, *De Archieven der gemeente Kampen*, 30.

¹⁹⁵ *Ibidem*, 14.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 28.

Afbeelding 8: Stadsplattegrond van Maastricht, uit *Urbium praecipuarum totius mundi*, uitgegeven door Braun en Hogenberg in 1581, te Keulen. 'Linksboven het wapen van Gerard van Groesbeek, bisschop van Luik; rechtsboven dat van koning Filips II, hertog van Brabant; in het midden het stadswapen', Pierre J. H. Ubachs en Ingrid M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht: een stadsgeschiedenis* (Zutphen 2006) 42-44.

Bron: Voorouders uit Midden-Limburg, 'Maastricht 1581 Braun en Hogenberg', <http://www.voorouderslimburg.nl/kaartmaastricht1581.htm> (30 april 2020).

Maastricht

Gelijk aan Breda, is er van Maastricht geen stadsomgevingskaart van Van Deventer bekend. Mogelijk is Maastricht nooit gekarteerd vanwege de tweeherigheid.¹⁹⁷ De leprozerie van Maastricht lag tussen Wyck en Scharn, ten oosten van de stad. Pestlijders werden aan huis verzorgd door de cellebroeders. Het cellebroedersklooster lag in de periferie van de stad. Verder had Maastricht een unieke aanpak bij uitbraken van grote pestepidemieën. Wanneer Maastricht te veel pestzieken had om door de celle-

¹⁹⁷ Tweeherigheid is de verdeling van het gezag onder twee heren; in Maastricht had aan de ene kant de bisschop van Luik hier aanspraak op vanwege de bisschopszetel in het Romeinse castrum en aan de andere kant de hertogen van Brabant, zie: Ubachs en Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht*, 27; 'Peter van Krogt achtte het weinig waarschijnlijk dat Van Deventer Maastricht in kaart bracht', Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 36.

broeders thuis verzorgd te worden, werden zij naar het Sint Antoniuseiland gestuurd. Het eiland bestaat tegenwoordig niet meer, maar op Afbeelding 8 is dit het grote eiland in de Maas. Bovendien lijkt er in Maastricht bij wijlen een tijdelijk houten pesthuisje te zijn geweest, in de hoek bij het Pater Vincktorentje (in het groen omcirkelde gebied op Afbeelding 8).¹⁹⁸ Deze muurtoren lag in het zuidoosten van de stad, iets onder het Franciscanenklooster.¹⁹⁹ Door de meandering van de Jeker - de rivier die in het zuidoosten van de stad als stadsgracht werd gebruikt - moest de walmuur voor de Helpoort (rood omcirkeld op Afbeelding 8) enkele meters verplaatst worden. Charles Thewissen schrijft dat op het fundament van dit stuk walmuur het zogenaamde Pesthuis gebouwd is.²⁰⁰ Waar Pierre Ubachs en Ingrid Evers dus een houten pesthuisje noemen, noemt Thewissen een pesthuis. Het lijkt aannemelijk dat hier hetzelfde gebouw(tje) bedoeld wordt, omdat de locatie met elkaar overeenkomt.

Roermond

Op Van Deventers stadsomgevingskaart van Roermond wordt nergens een kapel met het woord *leprosi* afgebeeld, maar Peter Nissen en Hein van der Bruggen noemen zelfs twee locaties waar leprozen werden opgevangen. Ze werden in het leprozenhuis aan de stadsdijk (buiten de Nieuwpoort) en in het 'belaetenhuis' bij de Kapel in 't Zand opgevangen.²⁰¹ Roermond kende aan de noordkant van de stad, binnen de stadsomwalling, een 'syeckhuys' speciaal voor lijders aan besmettelijke ziektes. Dit ziekenhuis lag aan het eind van een steegje tussen de huidige Steegstraat en de Wilhelminasingel, bij de Spoelpoort (groen omcirkeld op Afbeelding 9). In 1554 werd het ziekenhuis door een stadsbrand vernietigd, maar twee jaar later besloot het stadsbestuur het 'syeckhuys bij der Spoelporten' weer te restaureren. De behoefte aan een dergelijk ziekenhuis bleek dus groot. Het stadsbestuur verkocht een aantal leegstaande woningen aan de Voogdijstraat om geld in te zamelen voor deze restauratie. De Steegstraat wordt sinds 1977 ook wel Puylegats genoemd. 'Puyle' verwijst waarschijnlijk naar de builen van lijders aan de builenpest. Nissen en Van der Bruggen noemen het syeckhuys vandaar ook wel het huis voor de pestlijders.²⁰²

Opvallend is het beleid van Roermond ten aanzien van het 'nieuwe' pesthuis. De bouw hiervan werd in 1624 voltooid. Dit pesthuis lag aan de 'Crevels graeve', tegenwoordig de Knevelsgraafstraat, binnen de stadsomwalling aan de oostrand van de stad

¹⁹⁸ Ubachs en Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht*, 76.

¹⁹⁹ 'De Pater Vincktoren heette oorspronkelijk toren bij 'die Swesteren' = de zusters, de ernaast wonende familie-zusters. De relatie die gelegd wordt tussen deze muurtoren en de in 1638 geëxecuteerde pater Vinck uit het nabije klooster van de franciscanen is een fabel', in: Pierre Ubachs en Ingrid Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005) 403.

²⁰⁰ M.A.F. Charles Thewissen, *Oud Maastricht* (Baarn 1968) 69.

²⁰¹ Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 215.

²⁰² *Ibidem*, 101.

Afbeelding 9: Stadsomgevingskaart van Roermond, reconstructie van de stadsomgevingskaart door Jacob van Deventer. Waarschijnlijk door Carel Johan August Meerdink in 1909.

Bron: Voorouders uit Midden-Limburg, 'Plattegrond Roermond 1559 van Deventer', <http://www.voorouderslimburg.nl/roermonddeventer1559.htm> (30 april 2020).

(gebied rood omcirkeld op Afbeelding 9). Dit pesthuis stond niet enkel ter beschikking voor pestlijders, maar ook voor alle leprozen van Roermond. De leprozen die eerst verspreid over twee locaties waren, werden voortaan in dit pesthuis opgevangen.²⁰³ Het pesthuis van Roermond is hierin uniek: leprozen en pestlijders werden - m.b.t. locatie van opname - gelijk behandeld. Tot slot is het interessant te melden dat in Roermond rond 1425 een nieuw, klein klooster aan de Schoolstraat werd gesticht door enkele zusters, de zwartzusters of faliezusters genaamd. Zij verzorgden besmettelijke zieken in hun kloostertje en aan huis. De zusters namen in 1462 de regel van Sint-Augustinus aan.²⁰⁴ Deze twee gegevens maken het aannemelijk dat deze zwartzusters van Roermond, vergelijkbaar met de Zwarte Zusters van Breda en Dordrecht, cellezusters waren.

Utrecht

Van Deventer tekende in de noordoostelijke uithoek van zijn stadsomgevingskaart van Utrecht, op iets meer dan een kilometer afstand van de stadsomwalling, een leprozerie. Het leprozenhuis lag in eerste instantie ten zuiden van de stad in de Sieckcuyl, maar de leprozerie die Van Deventer tekende is het in 1467 gebouwde huis aan de

²⁰³ Nissen en Van der Bruggen, *Roermond*, 215.

²⁰⁴ *Ibid.*, 101.

Biltse Steenstraat (tegenwoordig simpelweg de Biltstraat).²⁰⁵ Opvallend voor een grote stad als Utrecht is dat er tot 1567, voor zover bekend, geen pesthuis bestond. In dat jaar werd het Gasthuis Leeuwenbergh gesticht in de achtertuin van het Sint Quintijns gasthuis aan de Nieuwegracht. Dit pesthuis bestaat nog steeds en is het hoekhuis aan de Schalkwijkstraat en het Servaasbolwerk.²⁰⁶ Gedurende de zestiende eeuw zette de magistraat van Utrecht meermaals de bouw van een pesthuis op de agenda, maar het duurde dus tot 1567 voordat er één kwam. Voor die tijd werden verschillende gasthuizen buiten de stad, of aan de rand ervan, ten tijden van pestepidemieën ingericht voor pestzieken.²⁰⁷ Ook waren er in Utrecht cellebroeders, in het Nazarethconvent, in wat vroeger de Cellebroedersstraat heette (tegenwoordig de Nobeldwarsstraat). In 1580 kwam een verbod op openbare uitoefening van de katholieke godsdienst, maar de cellebroeders mochten in dienst blijven als dragers van baren met pestlijders. Ze moesten duidelijk onderscheiden worden van de overige bevolking, dus droegen ze 'banden van wit ende root door malcanderen gevlochten' om hun hoed.²⁰⁸

Zierikzee

We hebben al gelezen dat ook de cellezusters van Zierikzee zwarte zusters (of 'brootsusters') werden genoemd. Deze cellezusters namen de verpleging van pestlijders op zich. In Zierikzee bestond echter ook een andere, naamloze groep vrouwen die zich gespecialiseerd had in de verzorging van ernstig zieken, waaronder pestlijders. Deze vrouwen verpleegden patiënten ofwel aan huis ofwel in hun eigen woningen.²⁰⁹ Verder valt Zierikzee op vanwege de locatie van het pesthuis. Katie Heyning meldt dat 'even buiten de stadspoorten [...] in de loop van de zestiende eeuw een leprozenhuis en een pesthuis' verrezen is.²¹⁰ Dit maakt Zierikzee tot één van de weinige steden met een pesthuis buiten de stadsmuren.

Afsluiting Hoofdstuk 2

Leprozen werden in de regel dus buiten de stadsommuring in een leprozerie opgevangen. Daarentegen werden pestlijders in de regel binnen de stadsmuren opgevangen (voornamelijk in de periferie van de stad). De pesthuizen waar ze terecht kwamen, stonden over het algemeen op het terrein van een bestaand gasthuis. In het volgende hoofdstuk worden verscheidene mogelijke verklaringen voor dit verschil in locatie behandeld.

²⁰⁵ Llewellyn Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust : de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008) 532.

²⁰⁶ Van Winter, *Leeuwenbergh*, 3.

²⁰⁷ Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust*, 532.

²⁰⁸ Rommes, 'Op het spoor van de dood', 97.

²⁰⁹ Heyning, *Turbulente Tijden*, 47.

²¹⁰ Ibidem, 12.

Tabel 1: Leprozerieën bij steden in de Noordelijke Nederlanden

Periode 1300-1650	Leprozerie aanwezig		Periode 1300-1650	Leprozerie aanwezig	
	Binnen	Buiten		Binnen	Buiten
Alkmaar	+·	+	Harlingen		
Amersfoort		+*	Hoorn #		+
Amsterdam	+·	+	Kampen	+·	+*
Arnhem		+*	Leeuwarden		+*
Bergen op Zoom		+	Leiden	+·	+
Breda	+·	+**	Maastricht		+**
Delft		+	Middelburg		+
Den Bosch		+*	Nijmegen		+
Den Briel (Brielle)		+	Oldenzaal #		+
Den Haag		+	Roermond	+·	+*
Deventer		+	Rotterdam		+
Dordrecht	+·	+	Utrecht		+
Edam			Veere #		+
Gorinchem		+	Zierikzee		+
Gouda		+*	Zutphen		+
Groningen			Zwolle		+*
Haarlem		+			

Legenda Tabel 1

+* = Leprozerie niet aanwezig in Van Deventer

+** = Stad niet aanwezig in Van Deventer

+· = Tijdelijk

+· = De leprozen van Breda verhuisden in 1574 naar een huis binnen de stadsmuren. De nieuwe leprozerie van Dordrecht werd in 1574 opgericht. De leprozerie van Kampen werd in 1589 samengevoegd met het St. Geertruiden Gasthuis binnen de stadsmuren. Het leprozenhuis van Leiden verhuisde in 1565 naar binnen de stadsmuren. In Roermond werden de leprozen vanaf 1624 in het nieuwe pesthuis binnen de stadsmuren opgevangen.

= Geen stadsgeschiedenis aanwezig

Tabel 2a: Pesthuizen, cellebroeders en overige opvang pestzieken

Periode 1300-1600	Pesthuis aanwezig		Pestlijders in gasthuis/ gasthuizen	Cellebroeders en/of cellezusters aanwezig ter verpleging van pestlijders		Zwarte Zusters aanwezig ter verpleging van pestlijders
	Binnen	Buiten		Binnen	Binnen	
Alkmaar	+		+			
Amersfoort	+			+		
Amsterdam				+		
Arnhem	+					
Bergen op Zoom				+		
Breda						+
Delft	+	+ ^{..}		+		
Den Bosch	+			+		
Den Briel (Brielle)	+			+		
Den Haag	+					
Deventer	+			+		
Dordrecht	+			+		
Edam	+ [.]					
Gorinchem	+ ^{..}	+				
Gouda	+ ^{..}			+		
Groningen						
Haarlem	+			+		

Tabel 2b: Pesthuizen, celledroeders en overige opvang pestzieken

Periode 1300-1600	Pesthuis aanwezig		Pestlijders in gasthuis/ gasthuizen	Celledroeders en/of cellezusters aanwezig ter verpleging van pestlijders		Zwarte Zusters aanwezig ter verpleging van pestlijders
	Binnen	Buiten		Binnen	Binnen	
Harlingen			±			
Hoorn #						
Kampen	+	+·		+		
Leeuwarden						
Leiden	+	+· +··		+		
Maastricht	+·			+		
Middelburg	+··			+		
Nijmegen	±			+		
Oldenzaal #						
Roermond						
Rotterdam				+		
Utrecht	+··		+	+		
Veere #						
Zierikzee		+				
Zutphen	+					
Zwolle	+					

Legenda Tabel 2a en 2b

- +· = Tijdelijk
+·· = Opgericht eind zestiende of in de zeventiende eeuw: Delft 1654; Gorinchem 1602; Gouda 17e eeuw; Haarlem 1563; Leiden; 1635; Middelburg 1573; Roermond 1624; Utrecht 1567
± = Waarschijnlijk
= Geen stadsgeschiedenis aanwezig

Voor verantwoording en uitleg zie Bijlage 2.

Hoofdstuk 3. Over hoe de locaties in bestaande theorieën passen

3.1 Mogelijke verklaringen voor gevonden locaties

De reden voor de externe locatie van leproserieën was grotendeels de angst voor besmetting. Toch bestond er wel contact tussen leprozen en niet-leprozen. Mede vanwege bepaalde regels, verliep dit contact vrij geordend. Deze regels kunnen veelal onder de theorie *othering* geschaard worden. Hoewel pestlijders relatief dichter (binnen de stadsomwalling) op de stedelijke bevolking leefden, stonden ze minder dan leprozen in contact met de bevolking. Pestzieken leefden hoofdzakelijk in isolatie in hun huis of in een gasthuis.²¹¹ Uit de ordeningen blijken isolatieregels gemiddeld zes weken te beslaan, zie sectie 1.3.

Een eerste argument voor het bouwen, of ter beschikking stellen, van (kleine) gebouwen voor pestzieken binnen de stadsmuren was 'gebrek aan tijd'. De besmettelijkheid van de twee ziektes lijkt van gelijke waarde, maar in tegenstelling tot lepra sloeg de pest met kortdurende epidemieën toe. De zomerse sterftepieken van de 'haestige siecte' spreken boekdelen (Figuur 1). Pestlijders kenden een korte lijdensweg: of ze genazen of ze overleden.²¹² Men had baat bij een snelle oplossing; pestlijders moesten vlug behandeld worden. Het bleek een vlottere oplossing om ze in bestaande gasthuizen binnen de stadsmuren op te vangen dan om een gebouw buiten de stadsmuren te bouwen. Bovendien waren deze gasthuizen al ingericht met de juiste faciliteiten om zieken op te vangen. Binnen de gasthuizen leefden ze afgescheiden in aparte pesthuizen op de terreinen ervan, in een kapel of in een toegewezen kamer. Waar pestlijders binnen enkele weken overleden, konden leprozen jarenlang met hun ziekte blijven leven. Vanwege de lange duur van de ziekte, was er genoeg tijd om speciale gasthuizen voor hen te bouwen naar behoefte. Een andere reden voor de externe locatie van de leprozenhuizen is 'ruimte'. In acht genomen dat leprozen een afgescheiden gasthuis nodig hadden, kon dat beter buiten de stadsmuren gebouwd worden. Buiten de stadsmuren was tevens genoeg ruimte voor eventuele uitbreiding: het bouwen van een kapel en zelfs voor boomgaarden en moestuinen. Er was geen noodzaak om een apart gebouw voor pestlijders buiten de stadsmuren te bouwen, aangezien de pest vrijwel al zijn patiënten binnen een korte tijd doodde. De pestzieken konden dus net zo goed, of zelfs beter, binnen de stadsmuren volledig worden afgesloten van de gezonde bevolking. Een apart gebouw buiten de stadsmuren zou ook niet bijdragen aan het algemeen welzijn, want het zou de overlevingskansen van de

²¹¹ Uit het voorbeeld van de Amsterdamse celledoeders blijkt dat pestlijders ook op straat kwamen, zie sectie 2.2.

²¹² 'Niet iedereen die [met de pest] besmet raakte, ging dood. Sommigen overleefden de ziekte. Zo raakten Prank en Prankwif Kempe Lenaerts in 1579 tegelijkertijd besmet. Maar terwijl hij na acht dagen overleed, lag zij weliswaar vijf of zes weken ziek in bed maar bleef zij in leven', Heyning, *Turbulente Tijden*, 48.

patiënten niet vergroot hebben. Al deze redenen kunnen worden samengevat in één overkoepelende reden, namelijk het tijdsbestek van de ziektes. Voor lijdens aan lepra had een stad genoeg tijd, ruimte en nood om een apart en afgescheiden leprozenhuis buiten de stadsmuren te bouwen. Voor lijdens aan de pest had een stad simpelweg te weinig tijd en nood om aparte pesthuizen buiten de stadsmuren te bouwen. Binnen de stadsmuren bestonden gasthuizen waar pestzieken konden worden opgenomen. Daar kregen ze een eigen afdeling of een huis toegewezen en konden ze door bestaande 'experts' worden verpleegd.

Het idee dat er geen tijd was voor het bouwen van pesthuizen buiten de stadsmuren gaat alleen niet helemaal op. Pestepidemieën hielden soms twee of drie jaar aan. Men zou genoeg tijd moeten hebben voor de bouw van een pesthuis. Enerzijds is dit kennis van achteraf. Men wist na afloop van een pestperiode niet of er een volgende plaats zou vinden en ook niet wanneer. Anderzijds had men door de opeenvolgende pestepidemieën een patroon kunnen ontdekken. Kerkhoff geeft een verklaring, namelijk dat 'het probleem pest niet als bijzonder urgent of nijpend werd ervaren'. Zo vaardigde het Leidse stadsbestuur in 1635 geen pestordonnantie uit, terwijl deze pestepidemie hard toesloeg. Daarnaast had het Leidse pesthuis pas op 12 november 1635 regels omtrent toelating opgesteld, terwijl pestbesmettingen vooral plaatsvonden in de zomer van 1634 (Figuur 1).²¹³ Ondanks het repetitieve karakter van de echo-epidemieën, zag men dus niet de noodzaak om het 'pestprobleem' adequaat aan te pakken.

Zestiende-eeuwse veranderingen

Contemporaine percepties op lepra en de pest kunnen worden blootgelegd door de locaties van leprozerieën en pesthuizen op nationale schaal in kaart te brengen. Het is gebleken dat in vrijwel alle steden in de Noordelijke Nederlanden leprozen buiten de stad en pestzieken binnen de stad werden opgevangen. Dat was dus de regel. Uitzonderingen op de regel laten echter de beweegruijnte van de regel zien. Er is gebleken dat in meerdere steden de locaties van leprozenhuizen en/of pesthuizen een veranderlijk bestaan hebben geleid. Uit de casus van Amsterdam kan de conclusie getrokken worden dat leprozen niet binnen de stad waren gewenst. De Amsterdamse leprozerie kwam aan het eind van de vijftiende eeuw binnen de stad te liggen, maar werd direct verplaatst naar een nieuwe locatie buiten de stad. De literatuur van Alkmaar, Breda, Dordrecht, Kampen en Leiden laat een tegenovergestelde trend zien. In deze steden werd het leprozenhuis in de tweede helft van de zestiende eeuw van buiten naar bin-

²¹³ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 70-71.

nen de stadsomwalling verplaatst.²¹⁴ Van alle pesthuizen die buiten de stadsmuren stonden, wordt enkel over het pesthuis van Zierikzee géén binnenwaartse verhuizing genoemd. In Gorinchem verhuisde het pesthuis in 1602 van buiten naar binnen de stadsmuren. Het pesthuis van Leiden stond een aantal jaar buiten de stad, maar verhuisde in 1570 terug.²¹⁵ Ook de pesthuizen die eind zestiende-, begin zeventiende eeuw nieuw werden gebouwd, werden binnen de stadsmuren gebouwd.²¹⁶ In zijn algemeenheid kan men stellen dat pesthuizen binnen de stadsmuren gewenst waren en leprozenhuizen in eerste instantie niet. Er kan echter voorzichtig gesteld worden dat er rond de tweede helft van de zestiende eeuw, meer specifiek rond 1575, een verandering van perceptie met betrekking tot de besmettelijkheid van lepra plaatsvond, waardoor ook leprozen binnen de stadsmuren gedoogd werden.

Dit onderzoek kijkt grofweg naar de periode vanaf de Zwarte Dood (circa 1347-1351) tot halverwege de zeventiende eeuw. In de zeventiende eeuw lijken leprozen toch weer niet gewenst binnen de stadsmuren. Alkmaarse leprozen werden zo'n 40 jaar in gasthuizen binnen de stad opgevangen toen ze in 1616 opnieuw buiten de stad kwamen te wonen. Ook het nieuwe leprozenhuis van Gorinchem verhuisde, nadat het oude in 1572 was afgebroken, in 1613 terug naar haar oude locatie buiten de stad. Bij pestlijders blijkt hetzelfde te gebeuren. Het pesthuis van Leiden verhuisde in 1635 opnieuw buitenwaarts. In Delft werd in 1654 een pesthuis buiten de stadsmuren gebouwd nadat het pesthuis binnen de stadsmuren vernietigd was. Er valt echter niet één lijn te trekken; in Roermond werd in 1624 een nieuw pesthuis binnen de stadsmuren gebouwd, waar ook leprozen opgevangen werden. Bovendien bleven verreweg de meeste pest- en leprozenhuizen die binnen de stadsmuren stonden, daar staan tot ze aan het eind van de zeventiende eeuw hun nut verloren doordat de ziektes niet meer voorkwamen.

De gevonden verandering van perceptie circa 1570, overlapt een grotere historische verandering over deze periode: de Nederlandse Opstand. Het leprozenhuis van Kampen werd vanwege de belegering van Willem van den Bergh in 1572 gesloopt. Kamper leprozen werden tijdelijk in woonhuizen op de Vloedijk binnen de stadsomwalling opgevangen. In 1573 sloopten de Alkmaarders wegens de komst van de Spanjaarden hun leprozerie. De Alkmaarse leprozen verhuisden binnenwaarts naar het Jonge Hof. Het leprozenhuis van Breda werd in 1574 op verzoek van de Spaanse militaire gouverneur afgebroken. De Bredase leprozen verhuisden tevens binnenwaarts,

²¹⁴ In Alkmaar vanaf 1576, in Breda vanaf 1574, in Dordrecht vanaf in 1574, in Kampen vanaf 1589 en in Leiden vanaf 1565.

²¹⁵ De pestlijders werden in Lopsen ondergebracht, een kloosterterrein vlak buiten de stad, zie Afbeelding 6.

²¹⁶ Het pesthuis van Gouda in 1614; in Haarlem in 1563; het nieuwe pesthuis van Middelburg in 1573 en het pesthuis van Utrecht in 1567.

naar een huis in de Grote Doelstraat. Naast een verandering van perceptie op de besmettelijkheid van lepra, zullen de redenen voor de binnenwaartse verhuizingen ook van praktische aard zijn geweest. Doordat de externe locaties werden gesloopt, moesten leprozen wel binnen de stadsomwalling worden opgevangen. Deze werden gesloopt omdat ze tijdens belegeringen door troepen van beide kanten van de Nederlandse Opstand als uitvalsbasis konden dienen. In 1573 sloopten Leidenaren om diezelfde reden de extern gelegen kloostergebouwen van Lopsen. Deze gasthuizen stonden echter leeg: de Leidse pestzieken waren drie jaar eerder al terug naar de Breestraat verhuisd.

3.2 Bijdrage aan bestaande theorieën

Leprozerieën op van de stadsomgevingskaarten van Jacob van Deventer

Het lijkt aannemelijk dat Van Deventer leprozerieën op zijn stadsomgevingskaarten afbeeldde vanwege hun militair-tactische locatie en niet zoals windmolens ter oriëntatie. Leprozerieën waren namelijk geschikt als uitvalsbasis: ze lagen gemiddeld binnen een straal van één kilometer rondom de stadsomwalling en waren vaak in bezit van een kapel. De voorbeelden van Kampen, Alkmaar en Breda geven aan dat men dat ook inzag. Van Deventer heeft niet alle leprozerieën gekarteerd of expliciet benoemd, zie sectie 1.1. In de literatuur van de drieëndertig steden die in Tabel 1 zijn opgenomen, zijn er maar drie steden waar geen leprozerie is vastgesteld.²¹⁷ In lijn met de twintig steden waar Van Deventer duidelijk een leprozenhuis heeft afgebeeld, zou men deze ook verwachten op de stadsomgevingskaarten van de andere acht steden waar leprozerieën gevonden zijn.²¹⁸

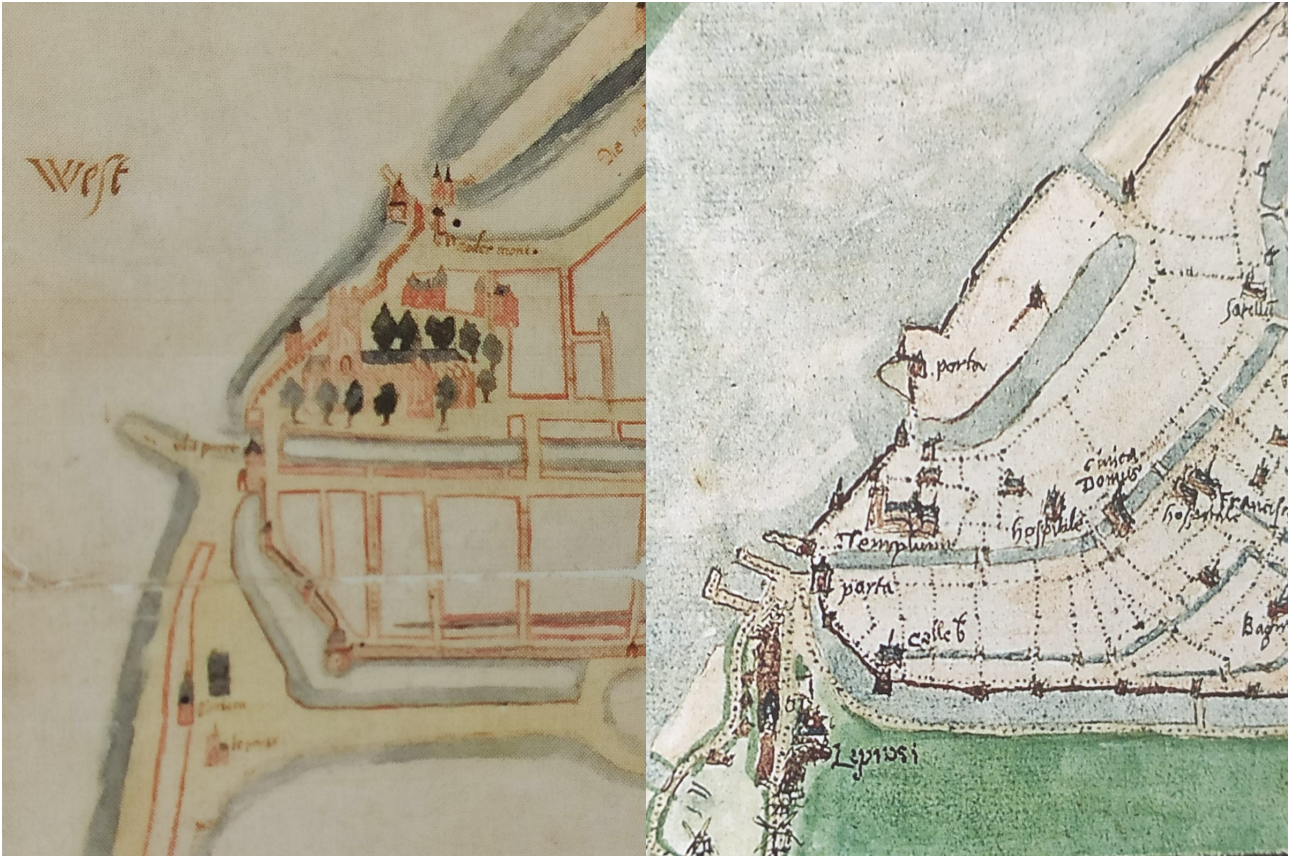
Een verklaring voor weggelaten leprozerieën zou kunnen zijn 'dat het beoogde doel van de stadsomgevingskaarten *en cours de route* was veranderd'.²¹⁹ Het is goed mogelijk dat Van Deventer of zijn opdrachtgever(s) gedurende de decennia dat de stadsomgevingskaarten werden gekarteerd, het steeds meer of minder nuttig achtte om de leprozerieën mee te nemen. Rutte en Vannieuwenhuyze geven aan dat de stadsomgevingskaart van Den Bosch (Afbeelding 2) is gedateerd op 1545.²²⁰ Deze kaart is dus gemaakt vóór de opdracht die Filips II in 1558 aan Van Deventer gaf, zie sectie 1.1. Zoals eerder vermeld, is het militaire aspect van de doelstelling van de stadsomgevingskaarten tegenwoordig veelal op de achtergrond komen te liggen en is dit soms zelfs geheel van de hand gedaan. Uit twee punten blijkt inderdaad dat de

²¹⁷ Bijlage 2 geeft een overzicht van alle literatuur die voor Tabel 1 is gebruikt.

²¹⁸ Zonder Breda en Maastricht, daar heeft Van Deventer geen stadsomgevingskaarten van gemaakt.

²¹⁹ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 45.

²²⁰ Ibidem, 92-95.

Afbeelding 10: Links is een fragment van de zeventiende-eeuwse kopie van Jacob van Deventers plattegrond uit 1545. Rechts is een fragment van de bijkaart van de stadsplattegrond die Van Deventer omstreeks 1558 karteerde.

Bron: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuize, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadplattegronden uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

stadsomgevingskaart van Den Bosch geen militair doeleinde had: de datum van vervaardiging en het weglaten van de leprozerie. Omgekeerd spreekt de aanwezigheid van leprozerieën op stadsomgevingskaarten die na 1558 zijn gekarteerd juist vóór het militaire doeleinde van de stadsomgevingskaarten. Zestien van de twintig stadsomgevingskaarten met een leprozerie, dateren uit de periode 1556-1564.²²¹ Vier van deze twintig passen echter niet in de theorie en dateren van vóór de opdracht van Filips II.²²² Op een zeventiende-eeuwse kopie van een stadsomgevingskaart die Van Deventer al rond 1545 van Dordrecht karteerde, staat bijvoorbeeld een leprozerie afgebeeld (Afbeelding 10). Daartegenover zou men verwachten dat de stadsomgevingskaarten waar leprozerieën níet zijn aangegeven voor 1558 zijn gekarteerd. Van de acht stads-

²²¹ De stadsomgevingskaart van Alkmaar is gekarteerd in tweede helft 1560 of in 1561; Amsterdam 1560-1561; Delft 1556-1557; Den Briel 1558; Den Haag voor 1560; Deventer omstreeks 1557-1558; Dordrecht omstreeks 1558; Gorinchem na 1557; Haarlem omstreeks 1560; Hoorn tussen 1558 en 1560; Leiden voor 1564; Nijmegen omstreeks 1557; Oldenzaal omstreeks 1557-1558; Rotterdam tussen 1557 en 1563; Utrecht tussen 1564 en 1570; Zutphen omstreeks 1565, Rutte en Vannieuwenhuize, *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

²²² De stadsomgevingskaart van Bergen op Zoom is vervaardigd omstreeks 1542-1545; Middelburg omstreeks 1550; Veere 1550-1551; Zierikzee 1550, Rutte en Vannieuwenhuize, *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

omgevingskaarten blijkt dit echter maar bij twee à drie het geval.²²³ Zo blijkt de theorie, dat leprozerieën een militaire functie op de stadsomgevingskaarten genoten, gebaseerd op anekdotisch bewijs en gaat dit niet volledig op.²²⁴

Afbeelding 11: Kaart waar de dorpen die ca. 1560 het Leidse leprozenhuis financieel ondersteunden. 1. Aarlanderveen, 2. Alphen, 3. Benthuisen, 4. Hazerswoude, 5. Jacobswoude, 6. Katwijk aan de Rijn, 7. Katwijk aan Zee, 8. Koudekerk, 9. Leiderdorp, 10. Nieuwkoop, 11. Noordwijk-Binnen, 12. Noordwijk aan Zee, 13. Oegstgeest, 14. Rijswijk, 15. Sassenheim, 16. Valkenburg, 17. Voorschoten, 18. Warmond, 19. Wassenaar, 20. Zegwaard, 21. Zoetermeer, 22. Zoeterwoude, 23. Zwammerdam.

Door Bert Stamkot, cartografisch bureau MAP, Amsterdam.

Bron: Rudolph Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012).

Bij twee van de drie steden waar de literatuur geen leprozerie laat zien, is de afwezigheid te verklaren.²²⁵ Afbeelding 11 is een voorbeeld van de reikwijdte van een leprozenhuis. Het leprozenhuis van Leiden werd door drieëntwintig dorpen in de regio financieel ondersteund, wat waarschijnlijk betekent dat leprozen uit deze dorpen naar Leiden afreisden voor opname.²²⁶ De maximale afstand tussen deze dorpen en het leprozenhuis in Leiden is ongeveer 25 kilometer. Op basis van deze afstanden is het daarom tevens mogelijk om te beweren dat leprozen uit Edam in het leprozenhuis van Hoorn, Amsterdam of Alkmaar terecht konden.²²⁷ Leprozen uit Harlingen konden wellicht in het leprozenhuis bij Leeuwarden terecht.²²⁸ Edam en Harlingen waren kleine

²²³ De stadsomgevingskaart van Amersfoort is gekarteerd omstreeks 1560; Gouda voor 1566; Kampen omstreeks 1557-1558; Leeuwarden tussen 1554 en 1566; Zwolle omstreeks 1557-1558 of 1565; Roermond voor 1554 en Den Bosch in 1545. Arnhem is ergens na 1550 gekarteerd, dus valt niet met zekerheid ergens te plaatsen, Rutte en Van-nieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

²²⁴ Omstreeks 75-80% van de stadsomgevingskaarten met leprozerieën zijn gekarteerd na 1558. Het aantal stadsomgevingskaarten waar de leprozerieën gekarteerd zouden moeten zijn, maar niet zijn is ongeveer 25-38%. Tezamen zal deze theorie tussen de 50% en de 59% uitkomen, wat niet afdoende is om op verder te bouwen.

²²⁵ De gebruikte literatuur van Edam en Harlingen: Ben Speet, *Edam: duizend jaar geschiedenis van een stad* (Zwolle 2007); Meindert Schroor, *Harlingen: geschiedenis van de Friese havenstad* (Leeuwarden 2015); Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800*.

²²⁶ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 88.

²²⁷ De afstand tussen Edam en Hoorn is ongeveer 20 à 25 kilometer, tussen Edam en Amsterdam ongeveer 25 kilometer en tussen Edam en Alkmaar ongeveer 30 kilometer.

²²⁸ De afstand tussen Harlingen en Leeuwarden is ongeveer 30 kilometer.

steden, geen dorpen, maar het is een mogelijke verklaring. De afwezigheid van pest- en leprozenhuizen in de literatuur over Groningen kan verklaard worden door de onvolledigheid van de literatuur.²²⁹ De kans is namelijk klein dat een afgelegen stad van dergelijke grootte daar geen beschikking over had. Toch bekrachtigt de afwezigheid van een leprozerie op de kaart van Van Deventer het ontbreken van die leprozerie. Als er wel leprozerieën gestaan zouden hebben, is de kans groot dat Van Deventer ze had afgebeeld.²³⁰

De publieke gezondheid

De termen 'orbore van der stede' of 'algemeen belang van de stad' kunnen volgens Piet Avonds van alles omvatten, zo ook het algemeen welzijn en de publieke gezondheid.²³¹ Coomans geeft aan dat maatregelen omtrent hygiëne en publieke gezondheid niet alleen *ad hoc* reacties op pestepidemieën waren. Ze noemt drie aandachtspunten bij het gezond houden van de stad en haar inwoners. Als eerste was het behoud van sociale en morele reinheid van belang; immoreel gedrag werd als wezenlijke bedreiging voor het algemeen welzijn gezien. Als het algemeen welzijn niet goed was, vreesde men voor goddelijke vergelding zoals (pest)epidemieën. Sectie 1.3 liet zien dat er allerlei regels bestonden om de aanwezigheid en bewegingsruimte van pestzieken en leprozen in te perken, opdat zij niet de openbare orde en het algemeen welzijn verstoorden. Als tweede noemt Coomans het belang van het behoud van voedselkwaliteit en -voorziening. In sectie 1.2 werd specifieke regelgeving voor voedsel met betrekking tot de pest en lepra beschreven. Het derde belangrijke aandachtspunt dat Coomans noemt is de organisatie van stadsreiniging. Vrijwel alle steden lagen aan water en door de doorstroom van het water (en de straten) te coördineren, bleven vuile luchten en ziektes niet hangen binnen de stadsmuren.^{232,233} Het belang van schone lucht is tevens in sectie 1.3 genoemd, zo was het verboden wasgoed uit pesthuizen buiten te hangen. In de regel lagen de pesthuizen binnen de stadsmuren, voornamelijk tegen de buitenmuren aan. De reden voor deze periferische locatie kan de doorstroom van vuile luchten (en dus de pestziekte) zijn. Alkmaarse pestzieken werden

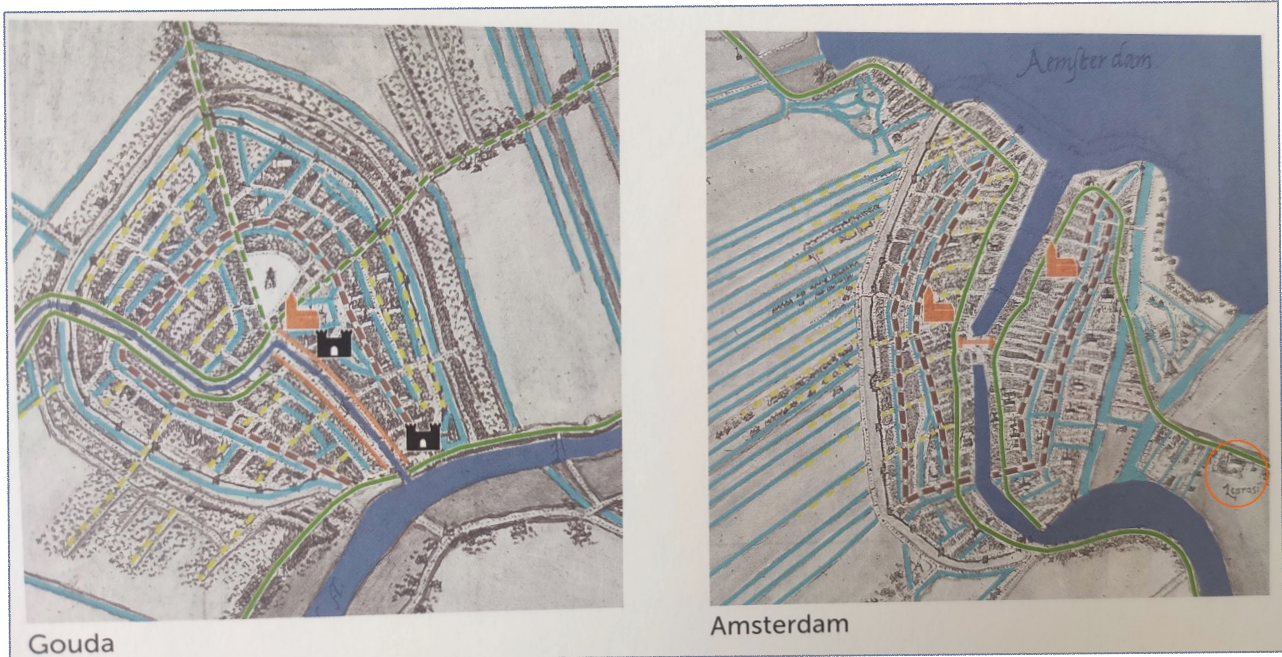
²²⁹ Onvolledigheid kan verklaard worden door een verschillende focus. Gebruikte literatuur van Groningen: W. J. Formsma et al. (Red.), *Historie van Groningen: stad en land* (Groningen 1976); Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007); Meindert Schroor, *Rurale metropool: bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Groningen 2014).

²³⁰ Aan de hand van de 31 behandelde steden is de kans 75%. Alle drie de stadsomgevingskaarten dateren na 1558: Edam omstreeks 1560; Groningen tussen 1561 en 1569 en Harlingen tussen 1559 en 1562. Van de twintig stadsomgevingskaarten uit die periode waar leprozerieën aanwezig moeten zijn, zijn er bij vijftien afgebeeld. Vijftien van de twintig afgebeelde leprozenhuizen maakt de kans 75%, Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*.

²³¹ Stein, Boele en Blockmans, 'Whose community?', 152.

²³² Coomans, 'De stromende stad', 158-164.

²³³ '[D]ikwijls aan rivieren van uiteenlopende grootte, soms aan gegraven waterlopen, vaker aan zeearmen of aan de Zuiderzee, zelfden aan de Noordzeekust', Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 498.

Afbeelding 12: Analysekaarten van Gouda en Amsterdam, gemaakt door Yvonne van Mol en Olivia Forty.

Bron: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadspattingen uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

tussen 1559 en 1567 in het hartje van de stad opgevangen. In 1572 verhuisden ze naar de periferie. Een decennium later verhuisden ze nog eenmaal, maar het pesthuis bleef bij de stadsmuren gelegen (zie sectie 2.1). Dit voorbeeld laat een verlangen zien om pestlijders zo dicht mogelijk bij de stadsmuren op te vangen.

De leprozen kwamen in de regel in een leprozenhuis buiten de stadsmuren terecht. Vanaf het moment dat je leproos werd verklaard, maakte je niet meer deel uit van de 'gezonde' samenleving.²³⁴ In het kader van de miasmaleer lijkt een externe locatie bij te dragen aan de publieke stedelijke gezondheid. Het hindert de doorstroom van de lucht niet. Veel leprozenhuizen lagen echter aan of vlakbij een waterweg en Saskia Leupen geeft aan dat men dacht dat besmetting volgens de miasmaleer niet alleen door de lucht, maar ook via het water geschiedde.²³⁵ Analysekaarten van de stadsomgevingskaarten van Gouda en Amsterdam (Afbeelding 12) laten het belang van waterwegen zien. Bij beide steden vormt een rivier (donkerblauw) de hoofdstructuur van de stad. Meer dan de grachten (lichtblauw), fungeerden deze centrale rivieren als afwateringssystemen.²³⁶ Als een leprozenhuis bovenstrooms aan een dergelijke hoofdrijver was gelegen, konden zieke leprozen het water besmetten voordat het

²³⁴ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 89.

²³⁵ Leupen, 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', 81.

²³⁶ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 502.

de stad instroomde — en dus de stedelijke voorzieningen besmetten. Met dit idee in het achterhoofd zou men de locatie van een leprozenhuis benedenstrooms ten opzichte van een stad verwachten. Bijna alle leprozenhuizen die in Hoofdstuk 3 zijn behandeld, lagen aan een waterweg.²³⁷ Hun exacte positie is niet overal duidelijk. Wel is duidelijk dat de meesten op een gunstige plek ten opzichte van de stad lagen: benedenstrooms of aan waterwegen die niet direct door de stad heen stroomden.²³⁸ De locaties van leprozerieën lijken dus bij te dragen aan het stedelijk algemeen welzijn.

Vanwege de hoge urbanisatiegraad van de Noordelijke Nederlanden, lagen steden relatief dicht op elkaar. Een benedenstroomse locatie van een leprozenhuis ten opzichte van een bepaalde stad kon daarom tegelijkertijd een bovenstroomse locatie ten aanzien van een andere stad zijn. De leprozerie van Rotterdam bevond zich ongeveer 350 meter ten noordwesten van de stad, aan de Rotterdamse Schie.²³⁹ Deze waterweg liep niet veel verder over in waterwegen die doorstroomden naar Delft en Den Haag (Afbeelding 13). Zo zorgde de locatie ervoor dat leprozen van de Rotterdamse leprozerie de watervoorzieningen van hun stad niet konden vervuilen, maar er werd geen rekening gehouden met mogelijke vervuiling van de watervoorzieningen van Delft en Den Haag. Het leprozenhuis van Delft was op haar beurt gelegen aan de Haagsche trekvaart.²⁴⁰ Het lag benedenstrooms van Delft, maar - op dezelfde wijze als de Rotterdamse leprozerie - bovenstrooms van Den Haag. De Haagse leprozerie lag bovenstrooms ten opzichte van de stad. Op het moment dat de waterweg Den Haag bereikte, had het dus al drie leprozenhuizen gepasseerd. In Deventer gebeurt hetzelfde: de waterweg waar de leprozerie aan lag, stroomde langs de stad de IJssel in. De IJssel stroomde vervolgens via Zwolle en Kampen de Zuiderzee in. Ook het Utrechtse leprozenhuis bevond zich aan een waterweg richting een andere stad: Amersfoort. Kerkhoff geeft aan dat samenwerking tussen verschillende steden 'eerder uitzondering dan regel' bleek te zijn.²⁴¹ De locaties van de leprozenhuizen sluiten aan bij Kerkhoff's idee. Men handelde in het algemeen belang van de stad, niet in het al-

²³⁷ Tussen de 76 en 85%. Van de dertien leprozenhuizen lagen alleen die van Alkmaar en Haarlem niet aan een waterweg. Het Haarlemse lag wel ten noorden van de stad, in de buurt van waar de Spaarne de stad verliet. Verder lag het leprozenhuis van Maastricht 'ten oosten van de stad', onzeker of het aan een waterweg lag.

²³⁸ De leprozerieën van Breda (om en nabij de Teteringse Dijk) Delft (aan de Vliet), Leiden (aan de Rijndijk), Utrecht en Zierikzee lagen benedenstrooms. De leprozerie van Gorinchem lag aan een waterweg die niet door de stad stroomt. De leprozerieën van Dordrecht en Roermond lagen bij het water waar de stad zelf aan grensde, dus niet aan een waterweg die door de stad heenliep. De leprozenhuizen van Kampen (aan de Venedijk) en Amsterdam (zie Afbeelding 12, rood omcirkelt) lagen wel bovenstrooms, maar waren omgeven met meer waterwegen.

²³⁹ Rutte en Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer*, 316-317; Arie van der Schoor, *Stad in aanwas: geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999) 111.

²⁴⁰ Reinier Boitet, *Beschrijving der stad Delft, behelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandeling van deszelfs eerste oorsprong, benaming, bevolking, aanwas, gelegenheid, prachtige en kunstige gedenkstukken en zeltzaamheden, nevens derzelve voorregten, handvesten, privilegien, en regeeringsvorm / alles 't zamengesteld en getrokken uit oude handschriften, memorien, en brieven, en met zeer veele echte bewysstukken (te vooren noit gedrukt) bevestigd: door verscheide liefhebbers en kenners der Nederlandsche oudheden* (Alphen aan de Rijn 1972) 469.

²⁴¹ Kerkhoff, *Per imperatief plakkaat*, 70.

Bron Analysekaarten: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

Afbeelding 13: Analysekaarten van Den Haag, Delft en Rotterdam op een rijtje (gekanteld). De rode pijlen geven aan waar de 3 leprozerieën zich ongeveer bevonden, zie Bijlage 1 voor de exacte locatie op de stadsomgevingskaarten van Van Deventer. De paarse //-strepen geven aan dat de waterwegen daar doorlopen.

gemeen belang van 'iedereen' in de Noordelijke Nederlanden. Zoals leprozenhuizen alleen voor de poorters van de stad waren, was ook de locatie van leprozenhuizen enkel ten voordele van die stad.²⁴²

Ook deze bevindingen zijn iets minder zwart-wit dan dat ze lijken. Ten eerste is gebleken dat een leprozenhuis niet altijd uitzonderlijk voor de poorters van een stad open stond, maar ook voor leprozen uit de regio (Afbeelding 10). Er werd dus wel verder gekeken dan de grenzen van de stadsvrijheid. Ten tweede stonden leprozen vrij veel in contact met 'gezonde' poorters. Ze mochten op bepaalde dagen de steden in om te bedelen. De leprozen moesten wel aan bepaalde regels voldoen, maar het wekt de indruk dat de angst voor besmetting van lepra niet bovenmatig was. Rawcliffe wees erop dat de stereotype angstbeelden negentiende-eeuws zijn, zie sectie 1.2. Het is mogelijk dat de middeleeuwse burgers niet erg bang waren voor leprozen. De kans op besmetting is inderdaad relatief klein gebleken, maar het zou anachronistisch zijn om te zeggen dat de middeleeuwers dat ook wisten. Net als de richtlijnen en gebrui-

²⁴² In sectie 1.3 bleek dat als een leproos in een leprozerie opgenomen wenste te worden het burgerschap van de stad moest bezitten én in het bezit te zijn van een vuilbrief.

ken tegen bedorven eten, drinken en lucht, bestonden er ook voorschriften om leprozen van de 'gezonde' poorters te onderscheiden. Enerzijds schuwde men de leprozen, maar anderzijds is het mogelijk dat men weinig besmettingsgevaar zag in leprozen die een stuk buiten de stadsmuren leefden. Zoals eerder vermeld, veroorzaakte het leprozenhuis aan de Vliet in Delft geen problemen, terwijl het Delftse stadsbestuur veel moeite deed om een lucht-vervuilende steenoven aan diezelfde Vliet uit de weg te ruimen. De Delftse burgemeesters meenden dat juist de noordelijke lucht schoon moest zijn, want aan de noordkant stonden de koelvaten voor de zuivelnering en brouwerijen.²⁴³ De steenoven vervuilde de lucht, de leprozen blijkbaar niet. Hoewel er miasmatische ideeën omtrent leprozen bestonden (een stinkende adem was een teken van de ziekte), golden die ideeën alleen op korte afstand. Kortom: hoewel veel leprozerieën bovenstrooms ten opzichte van een stad lagen, lijkt deze locatie niet tot angst voor vervuiling van de watervoorzieningen te hebben geleid.

²⁴³ Verhoeven, *De derde stad van Holland*, 204-205.

Conclusie

De centrale vraag van dit onderzoek luidde: *Wat zeggen de locaties van pesthuizen en leprozerieën over de heersende ideeën omtrent besmettingsgevaar van de pest en lepra in de Noordelijke Nederlanden tussen ruwweg 1350 en 1650 en hoe droegen deze locaties bij aan de stedelijke publieke gezondheid?*

Het blijkt dat leprozen in de regel werden opgevangen in een leprozerie buiten de stadsmuren, maar binnen de stedelijke vrijheden. Pestlijders werden in de regel binnen de stadsmuren verzorgd, in een gasthuis of in een pesthuis verbonden aan een gasthuis. Deze gasthuizen stonden voornamelijk aan de rand van een ommuurde stad, maar soms ook midden in een stad of net buiten de stadsmuren. Daarnaast waren er in de meeste steden cellebroeders, cellezusters of soortgelijke zusters aanwezig die de verzorging van pestlijders op zich namen. Dit gebeurde bij de pestlijders thuis of in de kloosters van de respectievelijke broeders en zusters. Deze kloosters lagen in de regel binnen de stadsmuren.

De angst voor besmetting lijkt evenredig: zowel voor lepra als voor de pest bestonden isolatievoorschriften, richtlijnen die tot *othering* leidden en protocollen om bederving van de lucht en van voedsel- en watervoorzieningen tegen te gaan. Het gevonden verschil in locatie van leprozerieën en pesthuizen lijkt ook niet voort te komen uit een verschil in heersende ideeën omtrent het besmettingsgevaar van lepra en de pest. De leprozerieën van Alkmaar, Breda, Dordrecht, Kampen en Leiden verhuisden in de tweede helft van de zestiende eeuw van buiten naar binnen de stadsomwalling. Dit zou een verandering van perceptie op de besmettelijkheid van lepra kunnen betekenen. Bij de andere achtentwintig steden worden er echter geen binnenwaartse verhuizingen vermeld, dus zijn deze vijf steden de uitzonderingen die de regel bevestigen.

De verklaring voor de binnenwaartse verhuizingen kan aan de Nederlandse Opstand worden toegeschreven. Bij belegeringen kon een extern gelegen leprozerie als uitvalbasis functioneren. Dat wilde men voorkomen en dus werden de leprozerieën gesloopt. In de zeventiende eeuw worden in Alkmaar en Gorinchem opnieuw externe leprozerieën gebouwd. Dit laat zien dat de perceptie niet was veranderd. Er valt echter geen eenduidige lijn te trekken voor de gehele Noordelijke Nederlanden. In Roermond werden in 1624 pestzieken en leprozen op een gezamenlijke plek binnen de stadsmuren opgevangen. Het pesthuis van Zierikzee was op haar beurt uniek in haar externe locatie. Opnieuw bevestigd de uitzondering de regel. De enkele andere externe pesthuizen verhuisden in loop der tijd binnenwaarts, Kampen in 1464 en Gorinchem in 1572. Het Leidse pesthuis heeft zo'n 44 jaar lang buiten de stadsmuren gestaan, maar daar volgde het een vergelijkbaar patroon als de leprozerieën. Rond de

Nederlandse Opstand verhuisde het binnenwaarts en eind 1635 opnieuw buitenwaarts. Het Goudse pesthuis dat in 1654 werd opgericht kwam ook buiten de stadsmuren te liggen.

Een verklaring dat Jacob van Deventer op veel stadsomgevingskaarten geen leprozerieën heeft gekarteerd, terwijl deze er wel stonden, moet gezocht worden in het idee dat de beoogde doelstelling van de stadsomgevingskaarten *en cours de route* was veranderd. Uit dit onderzoek naar de locaties van leprozerieën kan dit echter niet met volledige overtuiging worden gesteld. De theorie dat leprozerieën op de stadsomgevingskaarten van Van Deventer een militaire functie genoten, lijkt aantrekkelijk, maar gaat niet helemaal op.

Lepra en pest werden op verschillende manieren bestreden en de maatregelen die werden ondernomen dienden veelal het algemeen belang en in het bijzonder de publieke gezondheid. Om de openbare orde en het algemeen welzijn niet te verstoren, bestonden er regels en inperkingen omtrent de bewegingsruimte van pestzieken en leprozen. Er bestonden tevens regels teneinde de voedsel- en watervoorzieningen niet te besmetten. Verder werd de doorstroom van wateren en straten gecoördineerd, opdat de vuile luchten en ziektes niet in de stad bleven hangen. Vanwege verschil in tijdsduur van de twee ziektes, moesten lijders aan de 'haestige siecte' binnen de stadsmuren worden opgevangen, terwijl leprozen buiten de stadsmuren terecht konden. Om toch de lucht doorstroom niet te veel te hinderen werden de pesthuizen in de steden zoveel mogelijk in de periferie gesitueerd. Het lijkt erop dat er weinig angst bestond dat de extern gelegen leprozerieën de lucht zouden vervuilen. Ook de angst voor besmetting via de waterwegen lijkt niet te hebben gespeeld. De meeste leprozerieën lagen wel benedenstrooms ten opzichte van de stad of aan een waterweg dat niet door de stad stroomde, maar er was weinig samenwerking tussen de verschillende steden. Daarom lagen veel leprozerieën wel bovenstrooms ten aanzien van andere steden.

Al met al werden pestzieken binnen de stad verzorgd en leprozen in leprozerieën buiten de stad. Hoewel leprozen dus meer afgezonderd leefden, bestond er meer contact tussen leprozen en 'gezonde' poorters dan tussen pestzieken en 'gezonde' poorters. De angst voor besmetting lijkt evenredig, dus de reden voor de verschillende locaties van opname zal niet vanwege verschil in perceptie zijn geweest, maar was praktischer van aard; verschil in tijdsduur van de ziektes. De locaties van de pest- en leprozenhuizen lijken, net als de andere aspecten van de aanpak van de ziektes, bij te dragen aan het algemeen belang en de publieke gezondheid van een stad, maar niet van an-

dere steden. Met name de benedenstroomse locaties van vele leprozerieën laten zien hoe men het algemeen welzijn van hun eigen stad vooropstelden.

De COVID-19 epidemie heeft de interesse voor de geschiedenis van epidemieën doen opbloeien. Pestepidemieën kunnen als voorbeeldperiodes fungeren van stedelijk beleid onder druk. Door beleid omtrent de pest, een epidemische besmettelijke ziekte, te vergelijken met het beleid omtrent lepra, een niet-epidemische besmettelijke ziekte, kunnen verschillen in dat stedelijke beleid worden gevonden. Grote verschillen zijn echter uitgebleven, maar steden lijken ten alle tijden collectief te hebben gereageerd. Dit onderzoek baseerde zich voornamelijk op twee soorten literatuur: stadsgeschiedenissen en medische werken als *Leprosy in medieval England* van Rawcliffe (2006), *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* van Ladan (2012), *Turbulente Tijden: Zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw* van Heyning (2017) en *Per imperatief plakkaat: Overheid en pestbestrijding in de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden* van Kerkhoff (2020). De medische werken fundeerden als bijdetijdse achtergrondinformatie om de gevonden locaties van leprozerieën en pesthuizen tegen af te zetten. De dertig stadsgeschiedenissen waren doorgaans valide om deze locaties te lokaliseren. Door de afbakening van de hoeveelheid meegenomen steden - aan de hand van grootte en geografische locatie - kan een algemeen beeld gecreëerd worden.

Toekomstig onderzoek zou dit algemene beeld kunnen specificeren en toetsen, bijvoorbeeld door het geografische gebied te veranderen of uit te breiden, of door ook (kleinere) steden zonder stadsgeschiedenissen mee te nemen in het onderzoek. Dit onderzoek was gebaseerd op secundaire literatuur en daardoor afhankelijk van ander - tot op zekere hoogte interpretatief - werk. Door de breedte van dit onderzoek is er te weinig ingezoomd op bepaalde discussies. Zo werden de cellezusters en Zwarte Zusters zonder veel onderzoek aan elkaar gekoppeld. Daarnaast is er niet diep ingegaan op verschillende wijzen waarop de term 'algemeen belang' geïnterpreteerd kan worden. Dit onderzoek, maar ook toekomstig onderzoek over dit onderwerp, zou verstevigd kunnen worden door bepaalde primaire bronnen bij het onderzoek te betrekken. Bij onderzoek van specifieke steden kunnen doop- en begraafboeken van kerken, testamenten en gasthuisrekeningen bijvoorbeeld nuttig zijn om cijfers over geboorte en sterfte te achterhalen. Stedelijke en kerkelijke archieven en archieven van gasthuizen kunnen leprozerieën, pesthuizen en andere gasthuizen lokaliseren. Verder kunnen keurboeken bepaalde regelgeving met betrekking tot de ziektes onthullen. Het zal ook interessant zijn om in toekomstig onderzoek de opnamelocatie van lijdens aan een andere besmettelijke ziekte mee te nemen. In Leiden werden lijdens aan syfilis bijvoor-

beeld net als pestzieken in het St. Catharinegasthuis opgevangen, in een apart 'pokhuis' (naar de alternatieve naam 'Spaanse pokken').²⁴⁴ Het is interessant om te achterhalen of deze lijdens in andere steden ook op gelijke voet stonden met de pestzieken. Uit dit onderzoek is tenslotte gebleken hoe het in kaart brengen van stedelijke gasthuizen, in het bijzonder leprozerieën en pesthuizen, bij kan dragen aan wijdere themas zoals de relatie tussen demografische structuren en het stedelijk algemeen belang, in het bijzonder het stedelijk algemeen welzijn en de publieke gezondheidszorg.

²⁴⁴ Ladan, *Gezondheidszorg in Leiden*, 49-55.

Bibliografie

- AD, 'Demonstranten lappen coronamaatregelen aan laars tijdens protest tegen lockdown' (28 april 2020), <https://www.ad.nl/den-haag/demonstranten-lappen-coronamaatregelen-aan-laars-tijdens-protest-tegen-lockdown~a7421c5f/?referrer=https://www.google.com/> (30 april 2020).
- Bik, J.G.W.F., 'De invloed van het stadsbestuur op de volksgezondheid in de loop der eeuwen', in: A. Scheygrond (Red.), *Gouda: Zeven eeuwen stad* (Gouda 1972).
- Blažina Tomić, Zlata en Vesna Blažina, *Expelling the Plague: The Health Office and the Implementation of Quarantine in Dubrovnik, 1377-1533* (Montreal 2015).
- Boele, Anita, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013).
- Bogaers, Llewellyn, *Aards, betrokken en zelfbewust : de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* (Utrecht 2008).
- Boitet, Reinier, *Beschryving der stad Delft, behelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandeling van deszelfs eerste oorsprong, benaming, bevolking, aanwas, gelegenheid, prachtige en kunstige gedenkstukken en zeltzaamheden, nevens derzelve voorregten, handvesten, privilegien, en regeeringsvorm / alles 't zamengesteld en getrokken uit oude handschriften, memorien, en brieven, en met zeer veele echte bewysstukken (te vooren nooit gedrukt) bevestigd: door verscheide liefhebbers en kenners der Nederlandsche oudheden* (Alphen aan de Rijn 1972).
- Brand, A.J., 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', in: R.C.J. van Maanen (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 1: J.W. Marsilje* (Red.), *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) 113-150.
- Broek, Jan van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007).
- Carasso-Kok, Marijke en Cornelis L. Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid. Politieke en sociale geschiedenis tot in de zestiende eeuw', in: Marijke Carasso-Kok (Red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel I: Een stad uit het niets: tot 1578* (Nijmegen 2004) 205-250.
- Cerutti, Felix, Roel Mulder, Bert Stamkot en Aron de Vries (Red.), *Tien eeuwen Gorinchem: geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018).
- Cerutti, F.F.X., 'De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw', in: F.F.X. Cerutti et al., *Geschiedenis van Breda: De Middeleeuwen* (Tilburg 1952) 56-122.
- Coomans, Janna, 'De stromende stad. Publieke gezondheid in de middeleeuwse Lage Landen', *Madoc: Tijdschrift over de Middeleeuwen* 32 (2018) 3, 158-166.
- Coomans, Janna, 'The king of dirt: public health and sanitation in late medieval Ghent', *Urban History* 46 (2019) 1, 82-105.
- Cranendonk, 'De Pest in de zeventiende eeuw in Nederland' (versie 6 augustus 2017), <http://www.cranendonk.demon.nl/> (29 april 2020).

Curtis, Daniel R., 'Preserving the Ordinary: Social Resistance during Second Pandemic Plagues in the Low Countries', Online versie van een hoofdstuk dat zal komen in: Christopher M. Gerrard, Paolo Forlin, Peter J. Brown (Red.), *Waiting for the End of the World? New Perspectives on Natural Disasters in Medieval Europe* (2020), [https://www.academia.edu/37270739/Preserving the Ordinary Social Resistance during Second Pandemic Plagues in the Low Countries](https://www.academia.edu/37270739/Preserving_the_Ordinary_Social_Resistance_during_Second_Pandemic_Plagues_in_the_Low_Countries) Proof to go into SMA book (18 februari 2020).

Curtis, Daniel R., en Bram van Besouw, 'Not Learning from History. Learning from Covid-19' (versie 14 april 2020), <https://www.wiley.com/network/researchers/covid-19-resources-for-the-research-community/not-learning-from-history-learning-from-covid-19> (30 april 2020).

Don, Johannes, *De Archieven der gemeente Kampen. Deel II: Gedeponeerde Archieven* (Kampen 1966).

Emck, W. F., *Kroniek van Gorinchem: Geschiedkundige en Andere Aanteekeningen in Chronologische Volgorde, 1230-1927* (Gorinchem 1929).

Formsma, W. J., et al. (Red.), *Historie van Groningen: stad en land* (Groningen 1976).

Frijhoff, Willem, Hubert Nutseling en Marijke Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998).

Garbellotti, Marina, 'Assets of the Poor, Assets of the City: The Management of Hospital Resources in Verona between the Sixteenth and Eighteenth Centuries', in: John Henderson, Peregrine Horden en Alessandro Pastore (Red.), *The Impact of Hospitals 300-2000* (Bern 2007) 117-134.

Graswinckel, D.P.M., 'Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen', in: Arnhem: zeven eeuwen stad (Arnhem 1933) 123-186.

Herwaarden, Jan van, Dick de Boer, Fred van Kan en Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996).

Heyning, Katie, *Turbulente Tijden: Zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw* (Hilversum 2017).

Hove, Jan ten, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005).

Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', in: R. E. de Bruin et al. (Red.), *'Een paradijs vol weelde': geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 113-190.

Huizinga, Erwin, *Bitterzoete Balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2004).

Immink, P.W.A., 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht 1942) 314-423.

Jacobs, Ingrid, Rob Kemperink en Burchard Elias (Red.), *Geschiedenis van Amersfoort: 'Bruit van d'Eem'* (Utrecht 2009).

Janssen H.L., en A.A.J. Thelen, *Tekens Van Leven: opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007).

Jeanne, Damien, 'Leprosy, Lepers and Leper-houses: between Human Law and God Law (6th-15th centuries)', in: Sally Crawford en Christina Lee (Red.), *Social Dimensions of Medieval Disease and Disability* (Oxford 2016), 69-79.

Kerkhoff, A.H.M., *Per imperatief plakkaat: Overheid en pestbestrijding in de Republiek der zeven Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2020).

Kuijjer, P. Th. J., *'s-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629* (Zwolle 2000).

Ladan, Rudolph, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012).

Leeuwen, Daan van, 'De stadsleprozerie van Haarlem. Lepra en segregatie in de late middeleeuwen', in: P. de Rooij (Red.), *Haarlem Jaarboek 2017* (Haarlem 2018) 9-29.

Leupen, Saskia M.C., 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', *Holland Historisch Tijdschrift* 30 (1998) 2, 63-93.

Maanen, R.C.J. van, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in: R.C.J. van Maanen (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: S. Groenveld (Red.), 1574 - 1795* (Leiden 2003) 16-41.

Marsilje, J.W., 'Een ontluikende stad: economisch en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', in: F. van der Ree-Scholten, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 46-62.

Melker, Bas de, 'Burgers en devotie 1340-1520', in: Marijke Carasso-Kok (Red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Deel I: Een stad uit het niets: tot 1578* (Nijmegen 2004) 251-312.

Moore, R.I., *The Formation of a Persecuting Society. Power and Deviance in Western Europe, 950-1250* (Oxford 1987).

Nissen, Peter en Hein van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014).

NOS, 'Aanhangers van Trump voeren protest tegen lockdownmaatregelen op' (versie 20 april 2020), <https://nos.nl/collectie/13841/artikel/2331148-aanhangers-van-trump-voeren-protest-tegen-lockdownmaatregelen-op> (30 april 2020).

Paracelsus, *Labyrinthus medicorum errantium* (1538), vertaling door Elke Bussler: *Artsen op dwaalwegen* (Ossendrecht 2003).

Parool, Het, 'De aanpak van het coronavirus: 'Sinds de pest is er niet veel veranderd'' (versie 7 maart 2020), <https://www.parool.nl/wereld/de-aanpak-van-het-coronavirus-sinds-de-pest-is-er-niet-veel-veranderd~b48e2511/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F> (28 april 2020).

Placidus, Pater, O.M.C., 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', in: F.F.X. Cerutti et al., *Geschiedenis van Breda: De Middeleeuwen* (Tilburg 1952) 123-182.

Rawcliffe, Carole, *Leprosy in medieval England* (Woodbridge 2006).

Rommès, Ronald, 'Op het spoor van de dood: De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991) 93-120.

Rutte, Reinout en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

Schevichaven, H.D.J. van, 'Leprozen en Leprozenhuizen', *Oud-Holland* 25 (1907) 1, 97-113.

Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas: geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999).

Schroor, Meindert, *Rurale metropool: bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Groningen 2014).

Slechte, Henk, *Geschiedenis van Deventer. Deel I. Oorsprong en middeleeuwen.* (Zutphen 2010).

Sluijter, Ronald en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en Maatschappelijke zorg', in: R.C.J. van Maanen (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2: S. Groenveld (Red.), 1574 - 1795* (Leiden 2003) 108-125.

Snieder, Francien, 'Stad en bevolking', in: Ingrid Jacobs, Rob Kemperink en Burchard Elias (Red.), *Geschiedenis van Amersfoort: 'Bruit van d'Eem'* (Utrecht 2009) 73-86.

Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997).

Stamkot, Bert, 'De pest', in: Felix Cerutti, Roel Mulder, Bert Stamkot, Aron de Vries (Red.), *Tien eeuwen Gorinchem : geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018) 50-51.

Stein, Robert, Anita Boele en Wim Blockmans, 'Whose community? The origin and development of the concept of Bonum Commune in Flanders, Brabant and Holland (twelfth-fifteenth century)', in: Elodie Lecuppre-Desjardin en Anne-Laure Van Bruaene (Red.), *De Bono Communi. The Discourse and Practice of the Common Good in the European City (13th-16th c.): Discours et pratique du Bien Commun dans les villes d'Europe (XIIIe au XVIe siècle)* (Turnhout 2010) 149-169.

Stelmack, Robert M., en Anastasios Stalikas, 'Galen and the humour theory of temperament', *Personality and Individual Differences* 12 (1991) 3, 255-263.

Thewissen, M.A.F. Charles, *Oud Maastricht* (Baarn 1968).

Tóth-Ubbens, Magdi, *Verloren Beelden van Miserabele Bedelaars. Leprozen-Armen-Geuzen* (Lochem 1987).

Ubachs, Pierre en Ingrid Evers, *Historische Encyclopedie Maastricht* (Zutphen 2005).

Ubachs, Pierre J. H. en Ingrid M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht: een stads-geschiedenis* (Zutphen 2006).

Verhoeven, Gerrit, *De derde stad van Holland: Geschiedenis van Delft tot 1795* (Zwolle 2015).

Verkerk, C.L., 'De parochie Haarlem en de religieuze stichtingen binnen haar grenzen', in: F. van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 63-87.

Vis, Jurjen, *650 jaar ziekenzorg in Alkmaar 1341-1991: Hoofdstukken uit de geschiedenis en voorgeschiedenis van de Alkmaarse zieken- en gezondheidszorg* (Hilversum 1991).

Vis, Jurjen, 'Chirurgijns, aalmoezeniers en weesmeesters. Welzijn, armoede en gezondheidszorg', in: Jurjen Vis et al., *Geschiedenis van Alkmaar* (Zwolle 2007) 277-300.

Vis, Jurjen, 'Geestmeesters en gasthuizen. De zorg voor zieken, armen en bejaarden', in: Jurjen Vis et al., *Geschiedenis van Alkmaar* (Zwolle 2007) 146-155.

Volkskrant, De, 'Wordt corona de nietsontziende vereffenaar van de ongelijkheid?' (versie 1 april 2020), <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/wordt-corona-de-nietsontziende-vereffenaar-van-de-ongelijkheid~b235ff7d/> (28 april 2020).

Wheatley Edward, "'Blind" Jews and blind christians; metaphors of marginalization in Medieval Europe', *Exemplaria* 14 (2002) 2, 351-382.

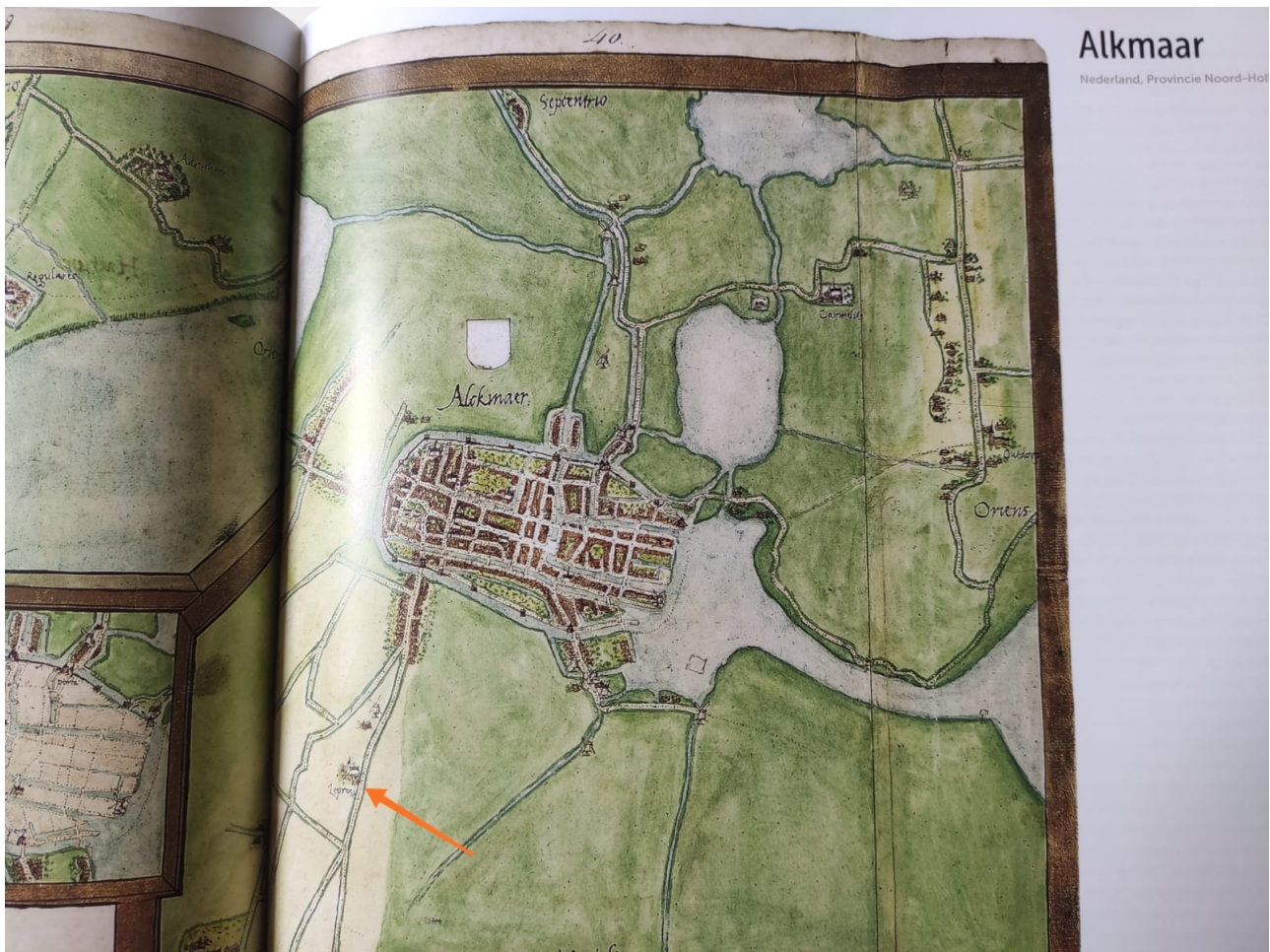
Winter, Johanna Maria van, *Leeuwenbergh, de vele gedaanten van een 16e-eeuws pesthuis* (Utrecht 2007).

Wubben, Susa Ebbinge, *Leven als doodverklaarden. Leproenzorg in Europa (500-1800)* (Zeist 1993).

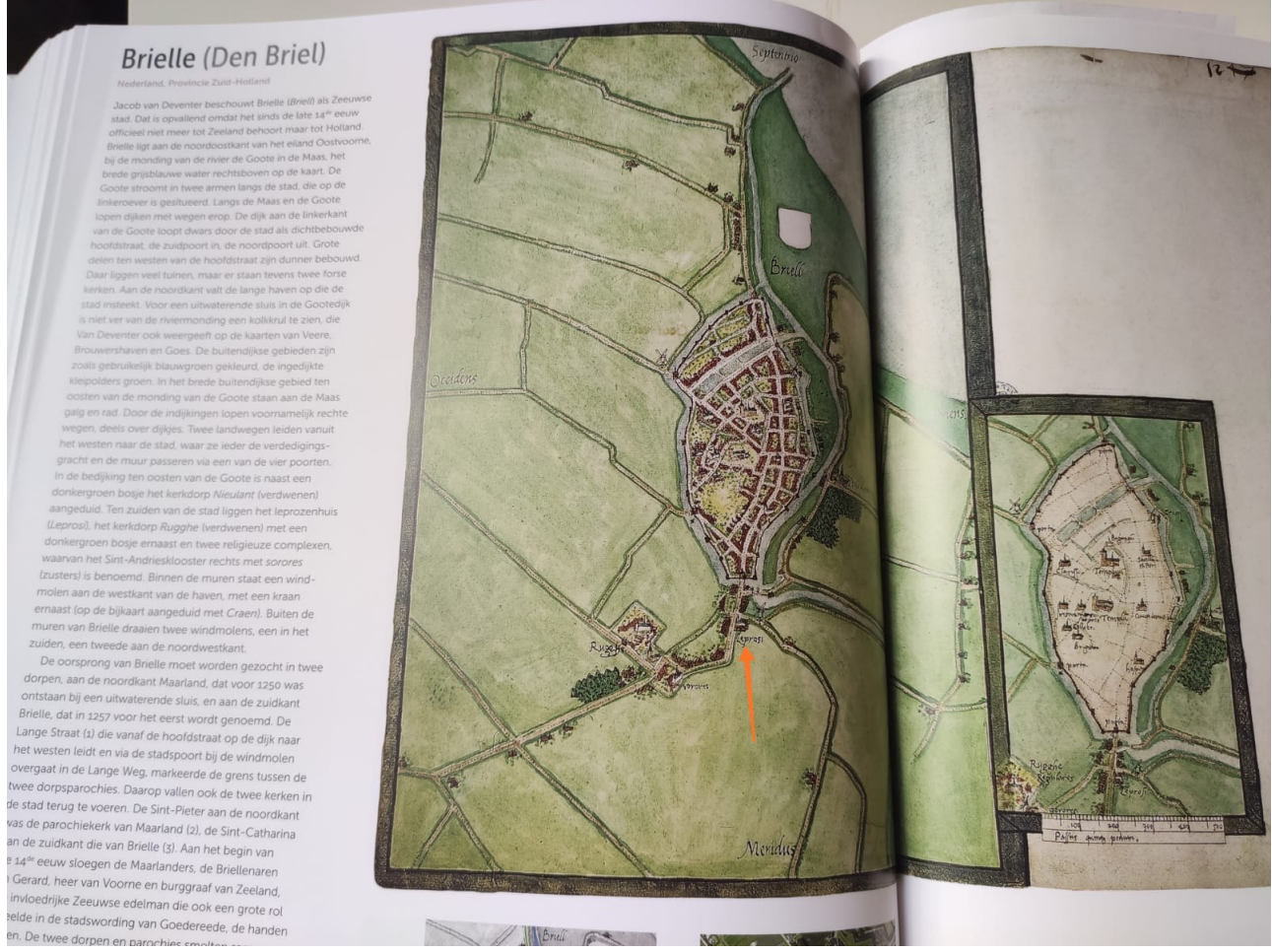
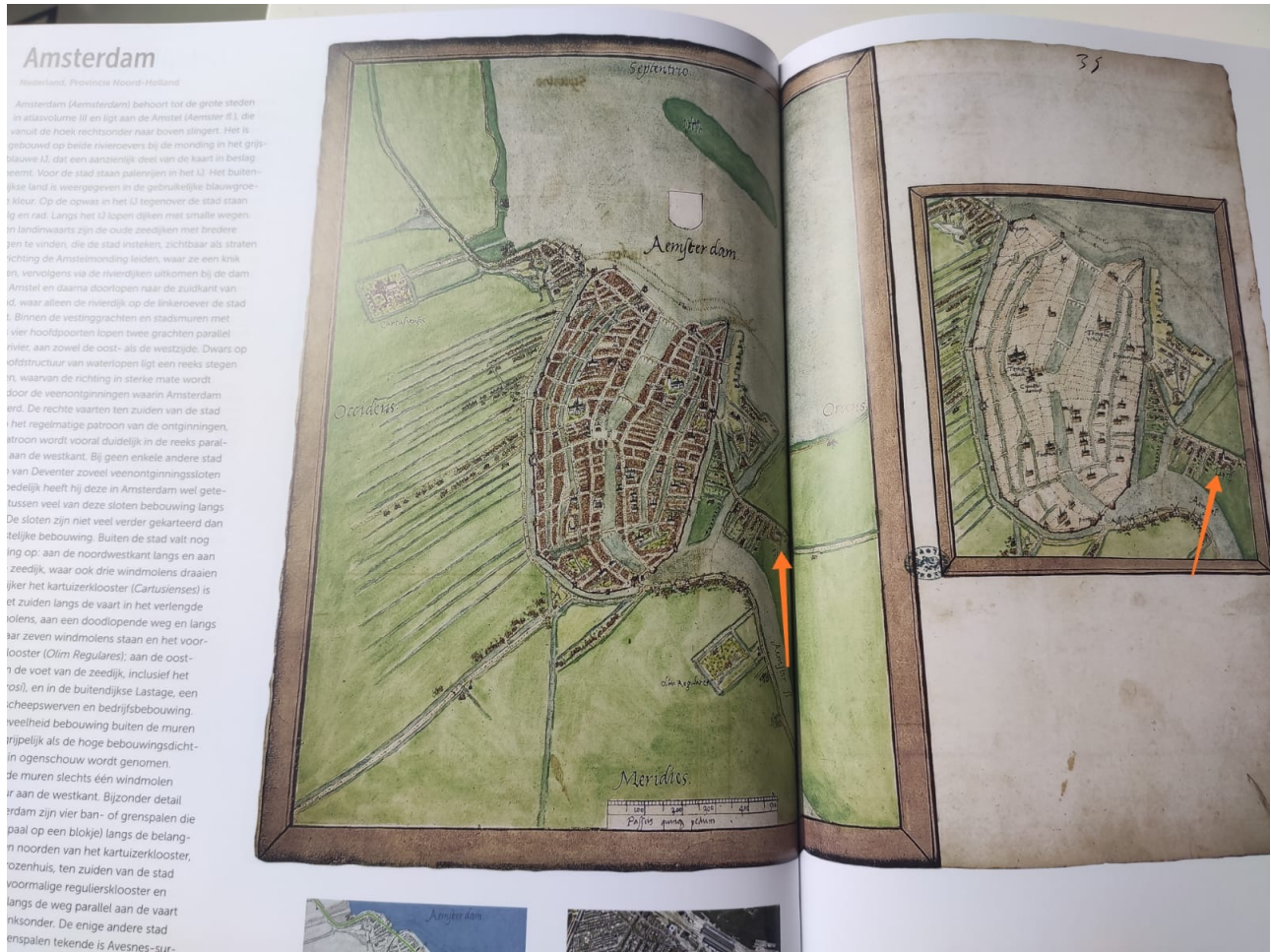
Bijlage 1: Stadsomgevingskaarten van Jacob van Deventer met leprozerie

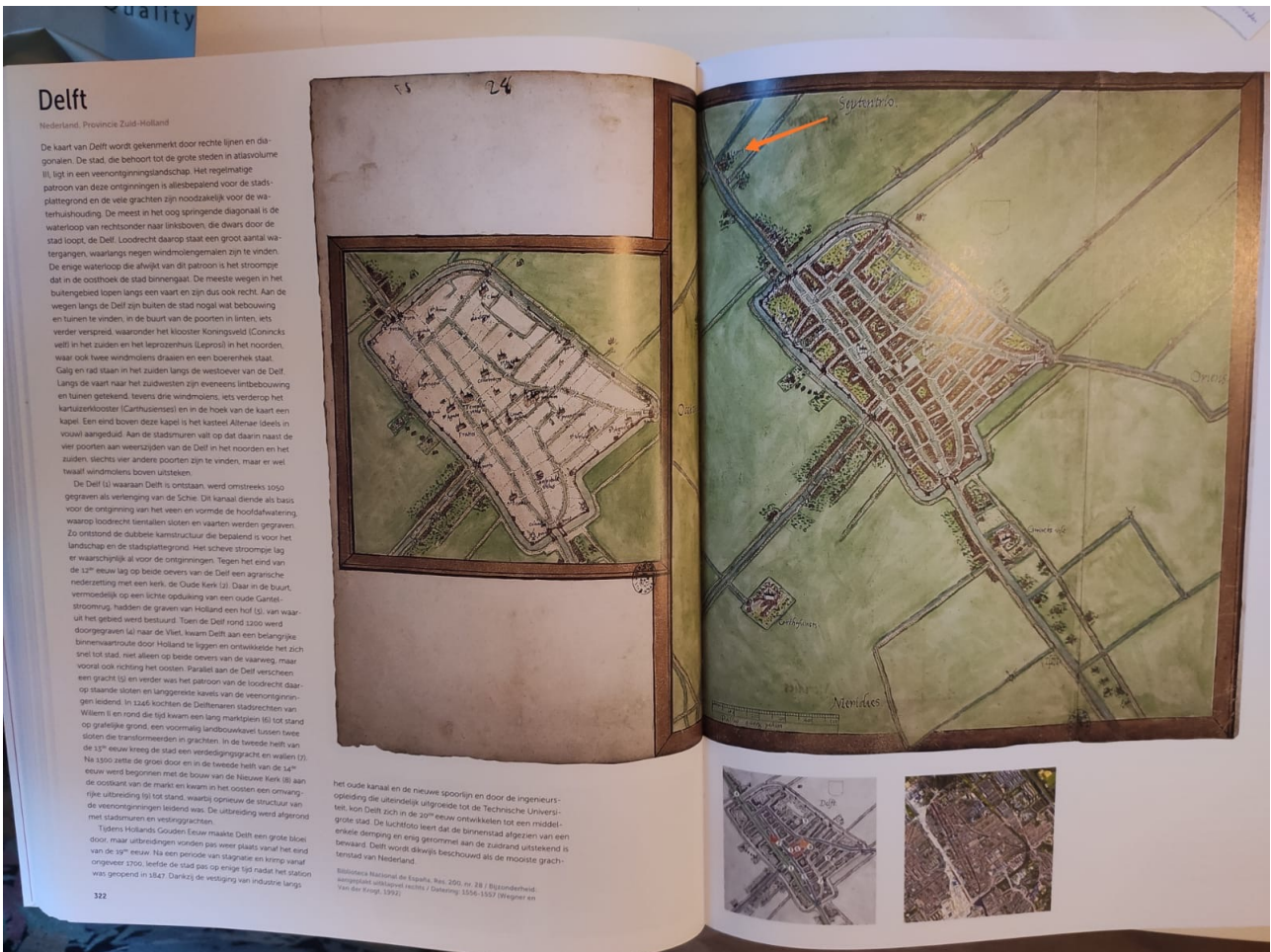
Hieronder staan enkele foto's van stadsomgevingskaarten van Jacob van Deventer uit: Reinout Rutte en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 – Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).²⁴⁵

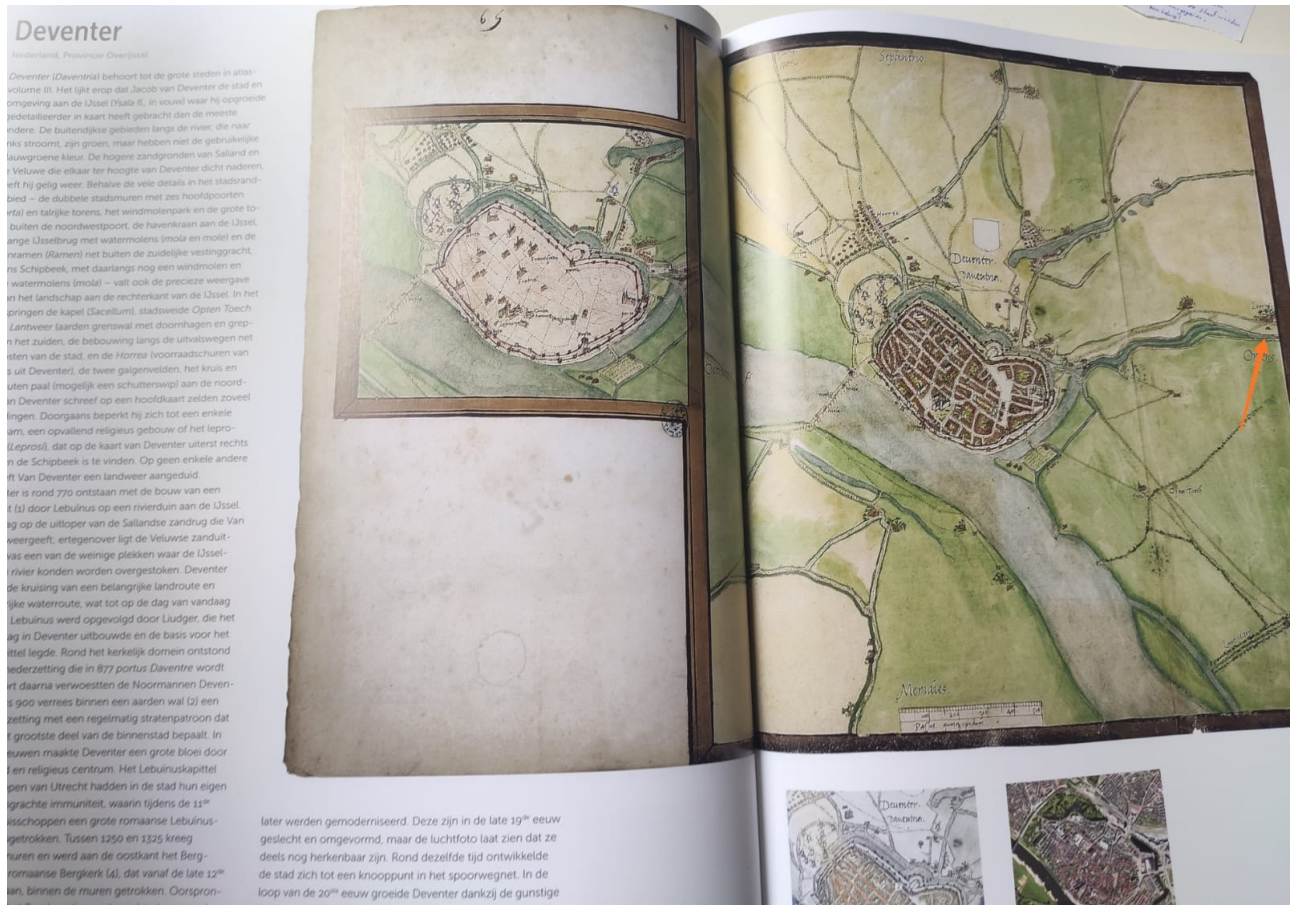
Met een rode pijl worden de leprozerieën aangewezen.

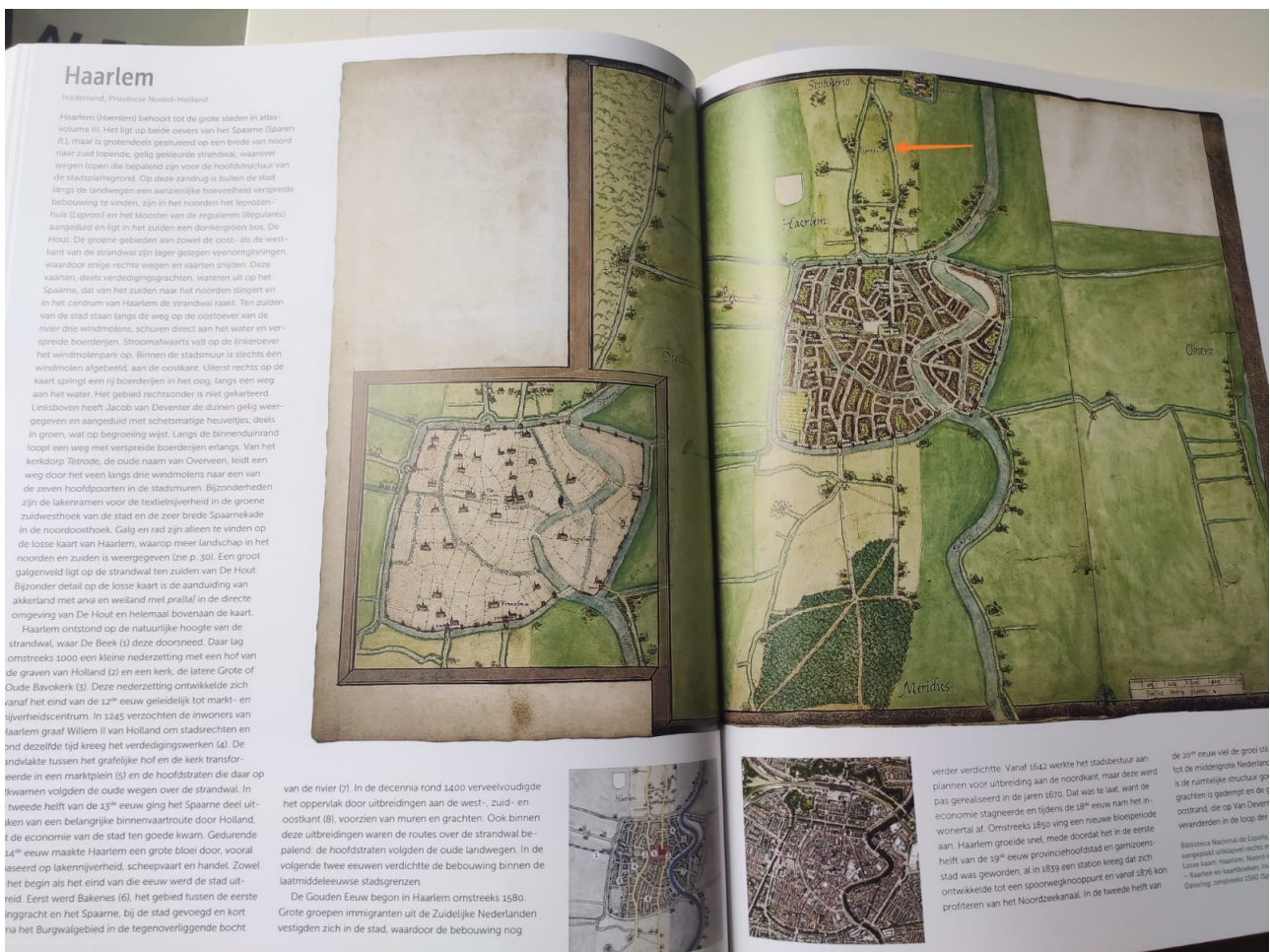
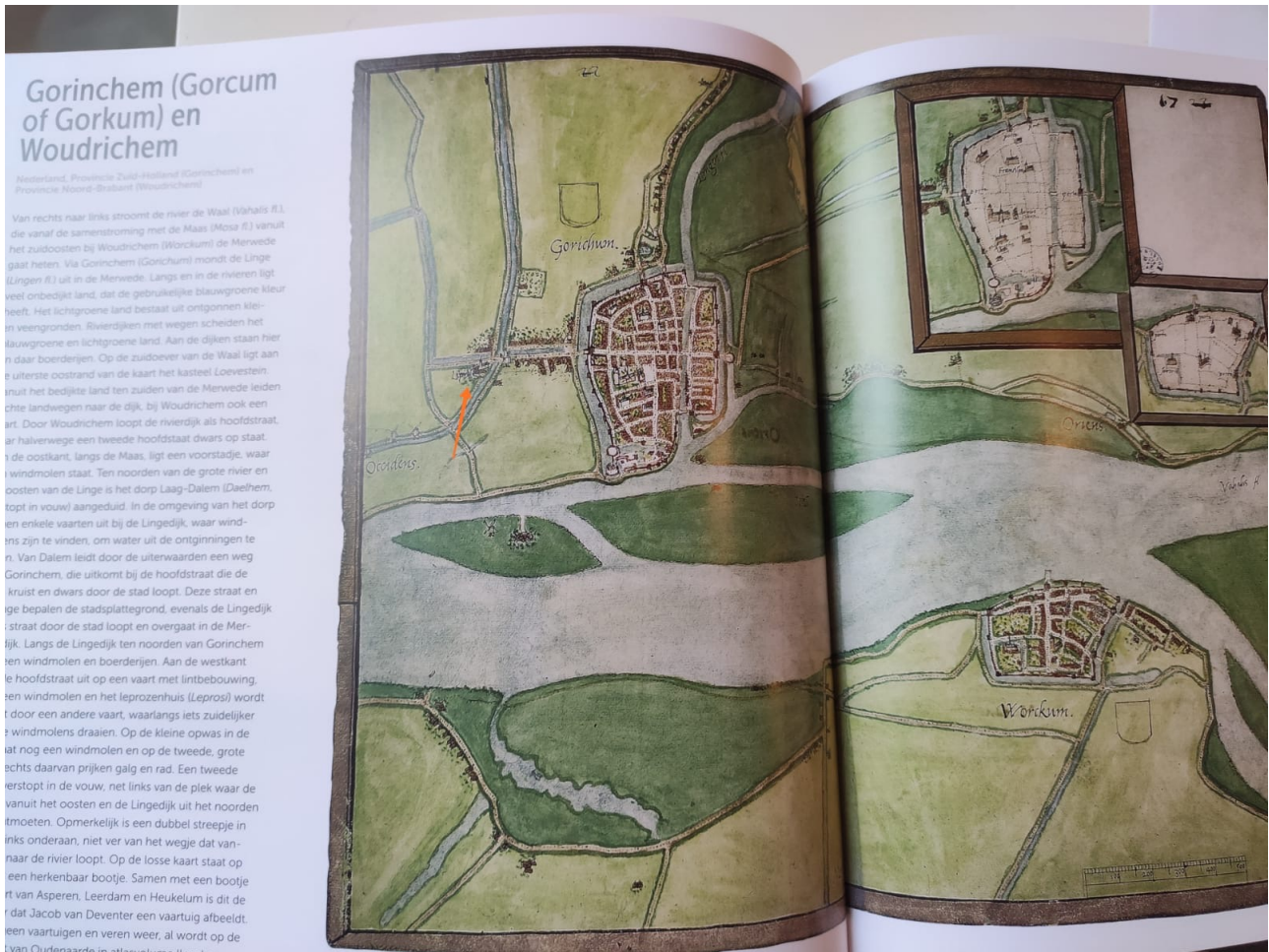

²⁴⁵ Helaas was het door de COVID-19 maatregelen niet mogelijk scans te maken van de betreffende pagina's.

's-Hertogenbosch (Den Bosch)

Nederland, Provincie Noord-Brabant

Toen Jacob van Deventer 's-Hertogenbosch (Dartoghtigen Bosch) in kaart bracht, was het een van de grootste steden in de Noordelijke Nederlanden. De stad ligt in een vochtig gebied, deels veengebied waar de Dommel vanuit het zuiden en de Aa vanuit het oosten samenstromen in de Maas. Deze, die ongeveer 20 kilometer noordelijk van de Maas ligt, die ongeveer 20 kilometer noordelijk van de Maas ligt, die ongeveer 20 kilometer noordelijk van de Maas ligt...

Dommel en Dieze, die samen de Binnenste Maas genoemd, de grote Sint-Janskerk die het noorden van de stad domineert en het grote aantal religieuze gebouwen dat met naam is aangeduid, vanaf het fraterhuis (nu het klooster van de Zusters van Orthen (Orten), het predikerklooster (Predicator), het Groot Ziekengasthuis (Ziekenhuis), het Sint-Geertruijklooster (St. Geertruijk), het klooster van Burg (Nieburg), het kruisbroedersklooster (Kruisbroedersklooster), het klooster van de Zwarte Susters (Zwarte Susters), het klooster van de Zoverberg (Zoverberg) waarop de Sint-Jacobkerk is gezet. Het klooster van dieze had gelogerd. De keizerlijke logeerkamer was de aangezien voor de rijke eigenaar Henrick Proeming van Deventer, om zijn woning te sieren met die naam.

Op initiatief van Hendrik I van Brabant en zijn vader werd in de jaren 1180 een deel van het hertogelijk gebied in Orthen geroid. Op die plek vormden de Aa, Dommel en Dieze een deltagied van moerasige klei- en veengebieden met daartussen donken of rivierduinen. Daarop werd het driehoekige marktplaats (1) aangelegd, waar in elke hoek een straat op uitkwam. Tegen het eind van de 12e eeuw gaf Hendrik I stadsrechten aan 's-Hertogenbosch. Het werd een steunpunt voor de Brabantse hertog waarmee hij zijn greep op het noorden van zijn machtsgebied versterkte. Voor 1225 was de eerste stenen stadsmuur (2) klaar, waarvan op de kaart door Van Deventer nog twee poorten resten. Door de gunstige ligging niet ver van de Maas groeide de stad gestaag en werd al snel buiten deze muur gebouwd, bijvoorbeeld rond 1250 de parochiekerk van de stad, de Sint-Jan (3). Totdat deze voltooid was, kerken de inwoners van 's-Hertogenbosch in het dorp Orthen en de Sint-Jan bleef officieel onder de parochie

Hoorn

Nederland, Provincie Noord-Holland

Hoorn ligt aan de grijsblauwe Zuiderzee aan de zuidrand van een groen veenontginningslandschap. De stad staat opvallend laag op de kaart, vermoedelijk omdat Jacob van Deventer het augustijnklooster (Regulares) in het noorden graag op de kaart wilde plaatsen. Het groene land wordt gekenmerkt door een rechthoekig verloop van vaarten en wegen. De enige slingerende weg loopt over de zeedijk langs de kust, maar de Westfries Omringdijk steekt vanuit het oosten kaarsrecht de stad in. Bij een klein klein in de stad komen bij deze dijk twee wegen uit het achterland met een knik samen. Parallel daaraan lopen vaarten die in de stad grachten vormen. Ten zuiden van de omringdijk ligt in de stad een buitendijks hangveengebied. In de stad zijn acht windmolens te vinden, langs de randen. In het buitengebied draaien drie windmolengemalen, twee in de oostkant bij een uitwateringspunt in de Omringdijk één bij een vaart even ten westen van de stad. Stroomwaarts langs die vaart is het Leprozenhuis (Leprosi, deels ouw) aangeduid en staat lintbebouwing. In de hoek van de oostkant ligt een groot binnendijks water. Bij de knik van de zeedijk daar staan galg en rad.

De stadswording van Hoorn hangt nauw samen met de gunstige ligging aan de Zuiderzee, op de plek waar een vaart uit het achterland, de Gouw (1), via een sluis in de Westfries Omringdijk uitkwam in zee. Die sluis (2) wordt voor het eerst vermeld in 1289 en moet hebben betrekking op de kleine plein waar de drie hoofddassen van de stad tezamen samenkomen. Aan de handels- en marktwerking die bij dat overslagpunt ontstond verleende Willem V van Holland in 1357 stadsrechten, waaraan de Hoornaren betaalden. Binnen vrij korte tijd kwam een vesting tot stand waarvan zowel de inwoners als de overheden inzag en de ruimtelijke structuur van de drie hoofddassen is gevormd door de lijnen van de veenontginningswerken. De haven (3) ontwikkelde zich op aangeplempt land. De parochiekerk, de Sint-Jacobs (4), kwam langs de oude loop van de Gouw. In 1375 brak de zeedijk tijdens een zware storm waardoor ten zuiden van Hoorn grote stukken land verloren gingen. De dijk werd met een bocht landteruggelegd waarna de grote Hoornse Hopbaai ontstond. Tijdens de 15e eeuw expandeerde de stad, deels langs de twee rechte assen, die van de Westfries Omringdijk en die in noordwestelijke richting, waaraan de kerken verrezen, respectievelijk de Oosterkerk (5) en de Noorderkerk (7). Door de goed bereikbare haven aan de oostkant kon de stad zich in de 16e eeuw ontwikkelen tot een internationaal handelscentrum. Zowel aan de landzijde buiten de

Leiden

Nederland, Provincie Zuid-Holland

Leiden (*Lejden*) behoort tot de grote steden in atlasvolume III. Het ligt op een kruispunt van waterwegen en landwegen, die langs de waterwegen lopen. Van rechts naar links stroomt de Oude Rijn (*Renus fl.*), vanaf Leiderdorp (*Lejderdorp*) en het klooster *Roomburg* aan de oostrand van de kaart tot in de stad in twee armen. De wegen op de Rijndijken lopen als hoofdstraten door de stad. Links van Leiden slingert de rivier verder in westelijke richting. In de smalle stroken buitendijks land, dat de gebruikelijke blauwgroene kleur heeft, staat opvallend veel bebouwing, waaronder een indrukwekkend windmolenpark net ten westen van de stad. In de vouw daar zitten galg en rad verstoppt. Ze staan in de westelijke uiterwaarden. Op het Rijneland aan de oostkant heeft Jacob van Deventer het minderbroedersklooster van de *Franciscani* aangeduid. Vanuit het zuiden, vanaf *Lame* – deze naam leeft voort in de Lammbrug en station *Lame* – stroomt de Vliet naar de stad. Vanuit het noorden zijn er twee waterlopen: de *Mare* die midden in de stad uitkomt waar de twee Rijnarmen samenstromen en ook de havenkraan is te vinden; ten westen daarvan een vaart die in de Rijn uitmondt bij het *Lopsum*- of *Hieronymusklooster*. Langs die vaart is bovenaan in de vouw *Poel* aangeduid, het klooster *Mariëpoel*. In de hoek rechtsboven staat *Brasem Meer*, maar dat is het *Leidse Meer*, van waaruit nog een belangrijke vaarweg in de Rijn uitkomt, de *Zijl*. Naast de genoemde vaarwegen heeft Van Deventer een reeks watergangen getekend in het groene land om de stad. Het land bestaat uit klei en veen dat veelal volgens een regelmatig patroon is ontgornen en wordt ontwaterd via de watergangen, waaraan dan ook hier en daar een windmolen gemeen staat. Naast boerderijen zijn in het landschap enkele kasteeltjes te vinden, eentje met naam: *Boschhuysen*. De regelmatige ontginningsstructuur heeft het patroon van parallelle grachten en straten in grote delen van de stad bepaald. Bijzonder zijn de ramen om lakens op te hangen aan de zuidkant van de stad, zowel binnen als buiten de muren.

Op het kruispunt van water- en landwegen lagen tegen het eind van de 12^e eeuw drie kernen, die deels wortelen in de 10^e en 11^e eeuw. Bij de samenvloeiing van de twee Rijnarmen stond op een kunstmatige heuvel een ronde burcht (1). Op de zuidoever van de Rijn lag een handelsnederzetting (2), even ten zuidwesten daarvan een hof (3) van de graven van Holland met een kapel, de voorganger van de *Pieterskerk* (4). Omstreeks 1200 groeiden deze kernen aaneen en werden ze beschermd door aarden wallen en een omgrachting (5) in aansluiting op de Rijn. Over de twee Rijnarmen lag een brug (6) aan de voet van de burcht. Behalve door de drie kernen, de noord-zuidroute en de Rijn, werd de inrichting ook bepaald door de structuur van de ontginningen: parallel lopende noord-zuidgerichte sloten, die als grachtjes binnen de stad kwamen te liggen maar later deels werden gedempt. Nadat in de loop van de eerste helft van de 13^e eeuw een vaarroute

1350 werd nogmaals uitgebreid aan de oostkant; bovendien werd een omvangrijk gebied ten noorden van de Rijn, het *Mareland* met de *Mare* en de *Zijl* aangeduid.

Ongeveer vijftig jaar nadat Van Deventer legde, breidde het opnieuw uit. Tegen het eind van de 16^e eeuw had de lakemindustrie een enorme omvang bereikt. Door immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden werd de richting van de universiteit in 1575 omgekeerd.

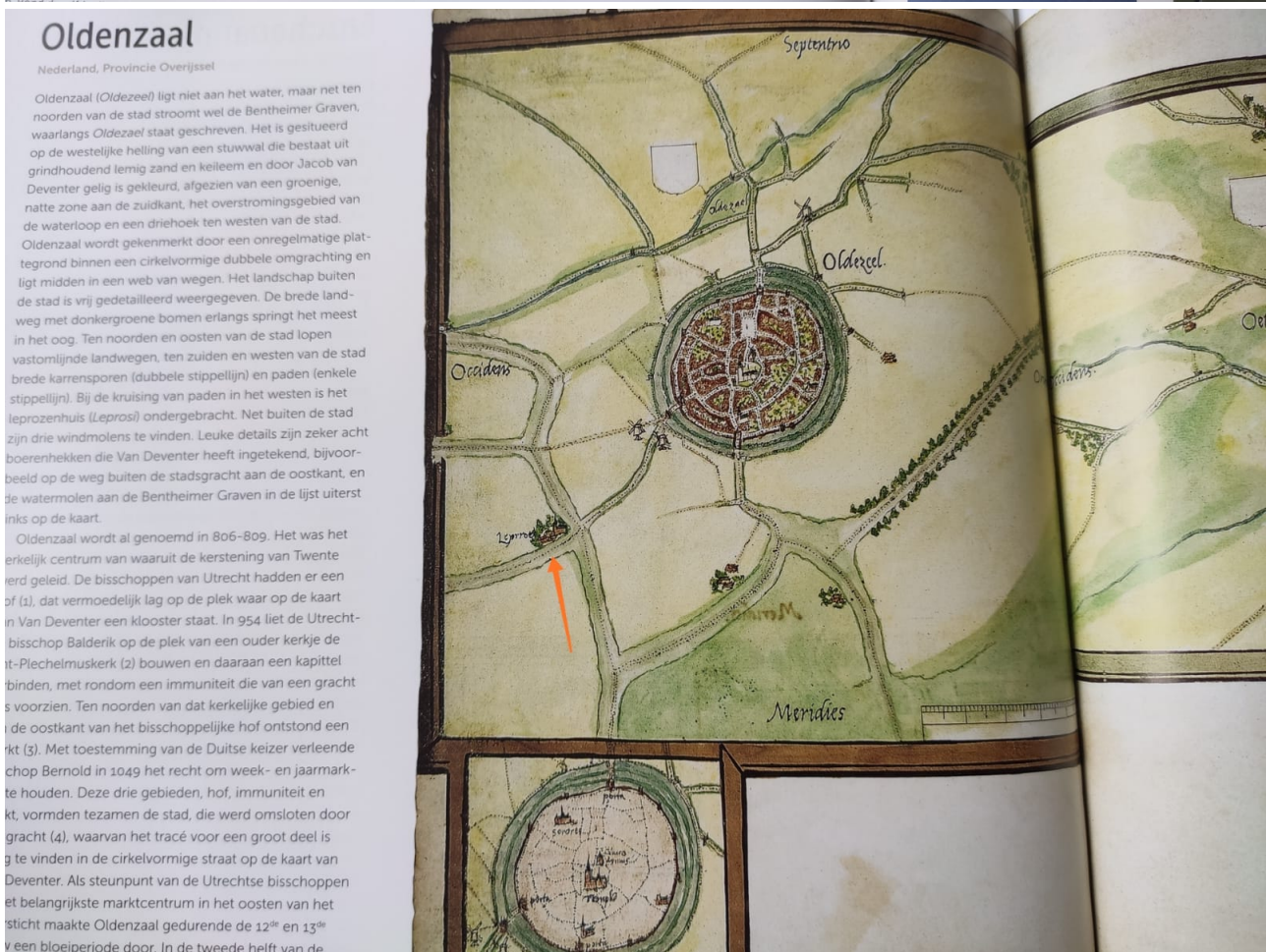
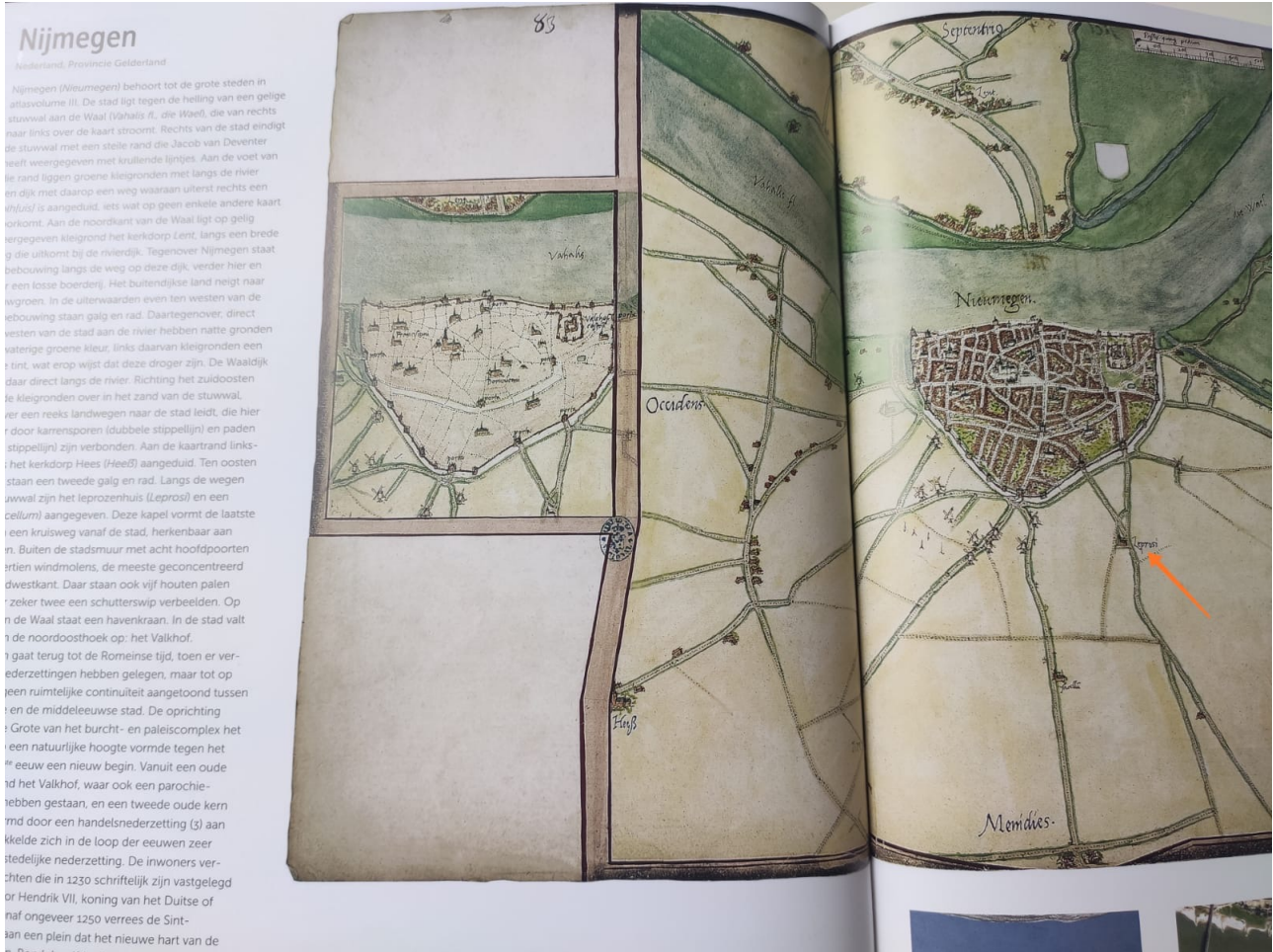
Middelburg en Arnemuiden

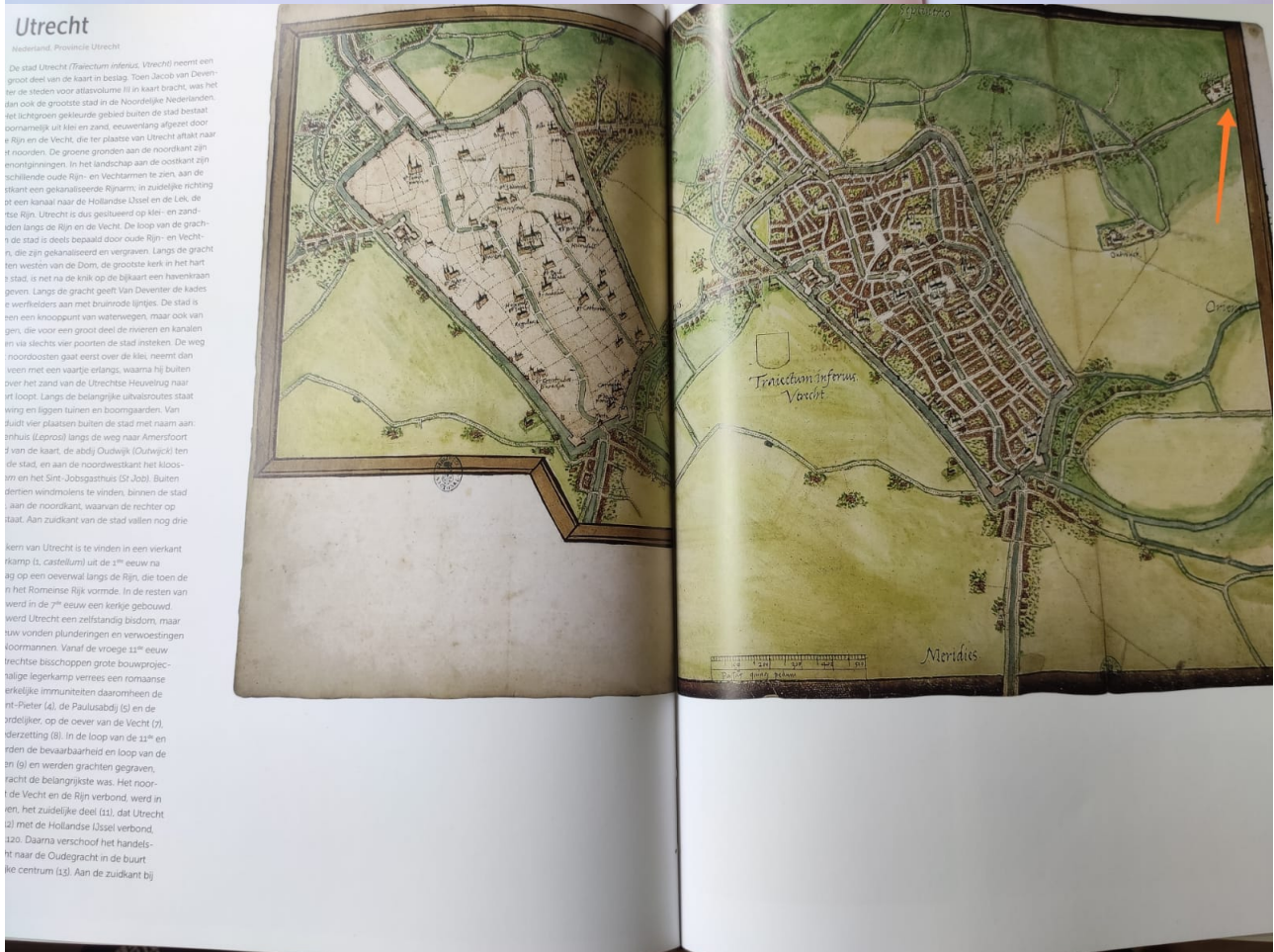
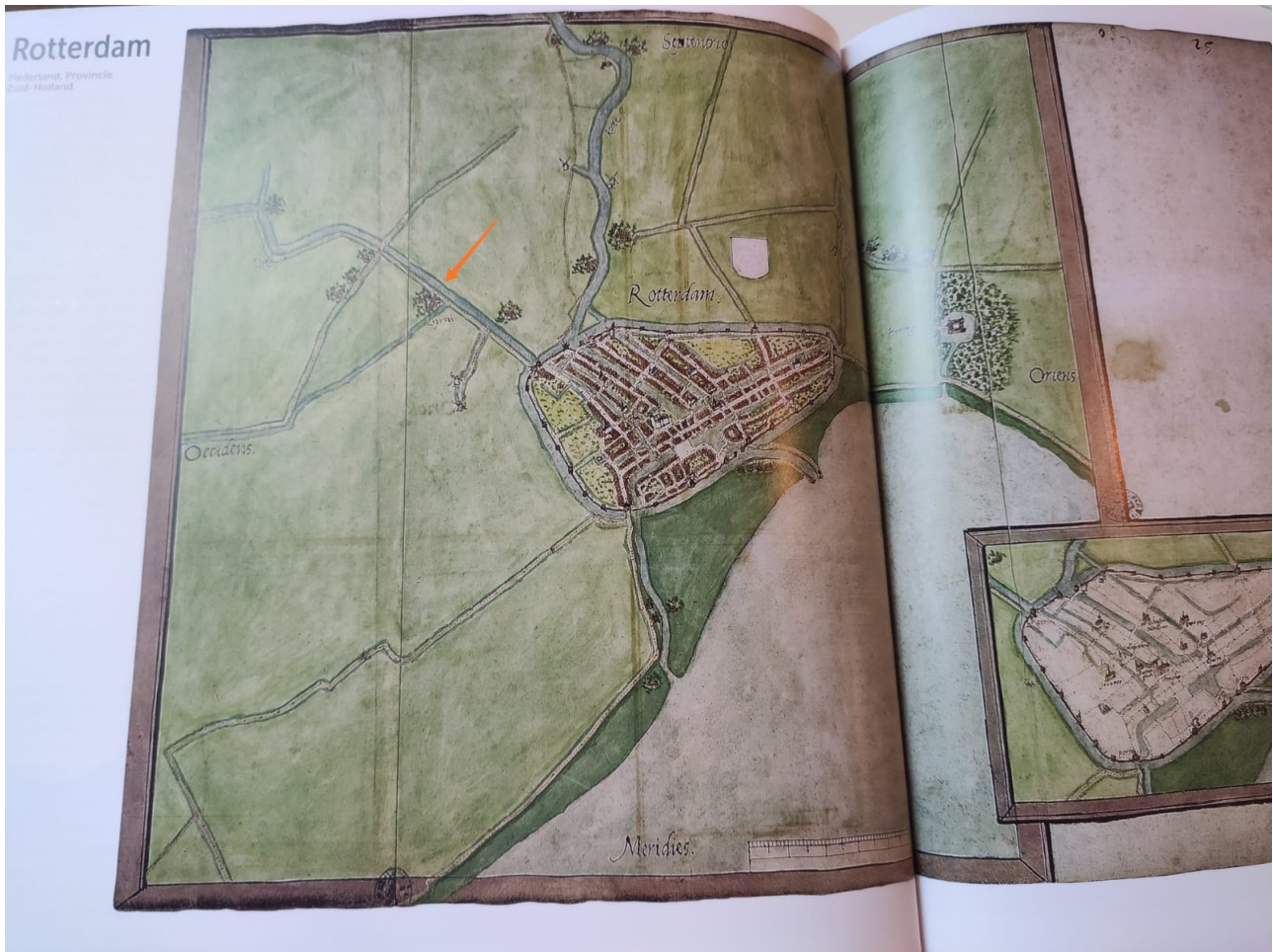
Nederland, Provincie Zeeland

De kaart van *Middelburg* en *Arnhemuiden* (*Armuyn*) is de grootste in atlasvolume III. De kaart beslaat twee volle bladzijden en een aangeplakt uitklapveld rechts. Dat komt omdat Jacob van Deventer heeft besloten de grote stad en de kleine stad met het tussenliggende landschap op één kaart af te beelden; het uitklapveld was noodzakelijk om *Arnhemuiden* erop te krijgen. *Arnhemuiden* ligt aan de oostkant van het eiland *Walcheren* aan het grijsblauwe *Sloe*, waarin groengrijze opwassen zijn te zien. Het stadje, met aan de rand van de bebouwing twee windmolens, is gesitueerd even ten oosten van de monding van de slingerende *Arne* waarlangs aan beide kanten dijken liggen en galg en rad zijn te vinden. Een recht kanaal tussen twee dijken met wegen verbindt *Middelburg* met het *Sloe*. Langs het *Sloe* loopt een dijk met een weg. Het buitendijks land heeft de blauwgroene kleur die Van Deventer doorgaans gebruikt voor zulke gebieden. Het groene land, dat het grootste deel van de kaart uitmaakt, bestaat uit klei en hier en daar zand. Door dat land lopen vooral kronkelende wegen, ten oosten van *Middelburg* voor een groot deel over dijkes en ten westen deels over zandige kreekkruggen. In het gebied aan de oostkant zijn twee kerkdorpen aangeduid, *Nieuwerkerck* en *Mortier*, en in de noordwesthoek één, *Bredam* (uitgezonderd *Brigdamme* verdwenen). Daar zijn ook drie vliedbergen te vinden. Van alle kanten lopen landwegen naar *Middelburg*, drie met een smalle waterloop erlangs. Aan die wegen staan verspreid boerderijen en in de buurt van de stad ligt er lintbebouwing langs. Daarnaast valt het grote aantal windmolens rond de stad op – zeventien – en bij de noordoosthoek het leprouzhuys (*Leprosi*). De stad heeft een vestinggracht en een muur met vele torens en zeven poorten. Binnen de muren draaien twee windmolens. Om de ringgracht loopt een weg, die de landwegen buitenom de stad met elkaar verbindt. De stadsplattegrond wordt gekenmerkt door de landwegen die via de poorten naar binnen steken, twee havens aan de oostkant en een opvallende cirkel in het centrum. Aan de kleine haven valt een kraan te onderscheiden, aan het eind van de lange haven een getijmolen. Dit is de eerste keer in atlasvolume III dat een havenkraan wordt afgebeeld. In atlasvolume II komt deze slechts voor op de kaart van *Nieuwpoort*, in atlasvolume III volgen nog tien steden met havenkranen (zie p. 467).

Voor de eerste haven (1) van *Middelburg* is gebruik ge-

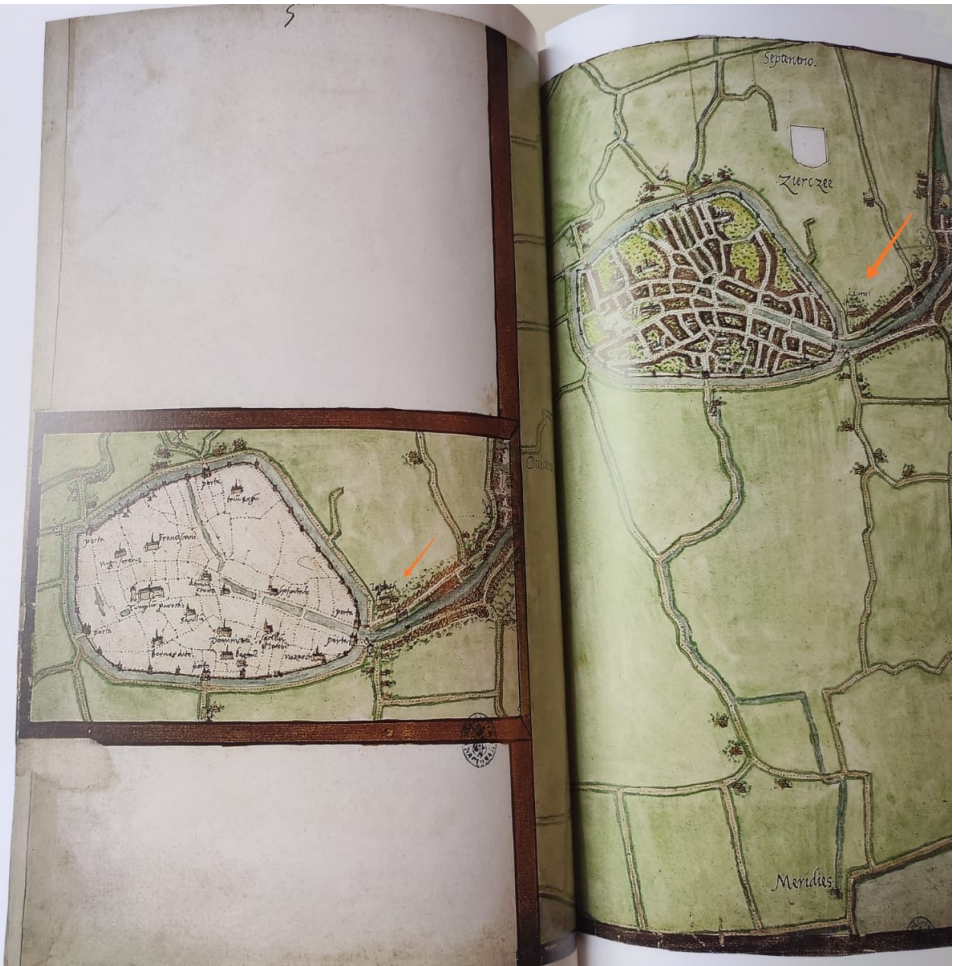

Zierikzee

Nederland, Provincie Zeeland

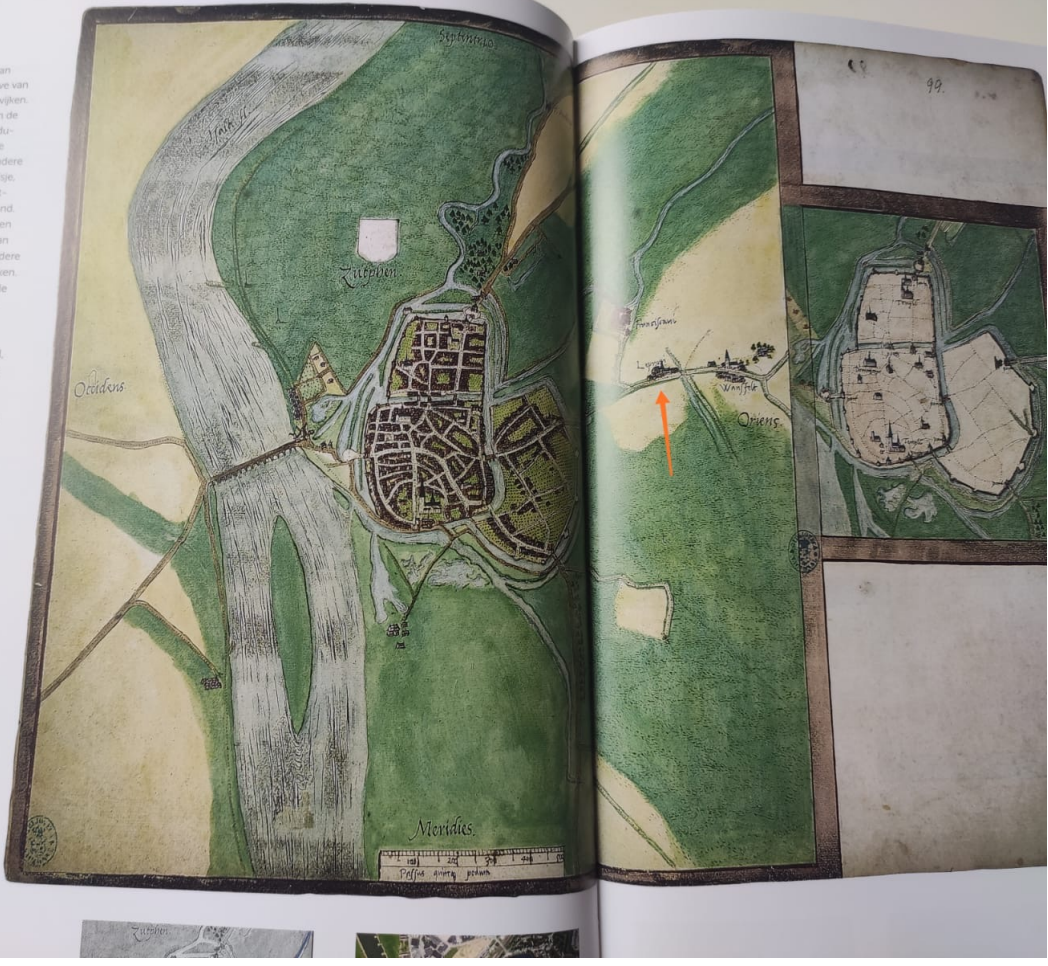
Zierikzee (Zierzee) ligt in de zuidoosthoek van het eiland Schouwen. Jacob van Deventer plaatste de stad uitzonderlijk hoog op de kaart, zodat hij aan de zuidrand nog net in grijsblauw een stukje van de Oosterschelde kon weergeven. Aan die onderrand wordt duidelijk dat de bruine lijst oorspronkelijk niet de bedoeling was; in het midden verdwijnt het water achter die lijst. Rechts stroomt de Gouwe, waarmee de haven van Zierikzee in open verbinding stond. Water en land zijn van elkaar gescheiden door een dijk met daarop een weg. Het buitendijkse gebied, waarin onderaan galg en rad staan, heeft de blauwgroene kleur die Van eventer daarvoor doorgaans gebruikte. Het bedijkte, binnene land bestaat uit klei. Veel van de wegen in dat land lopen over dijken die zijn opgeworpen tijdens indijkingen, stap voor stap winnen van land op water. Een deel van de dijkwegen, twee met een smalle waterloop erlangs, steekt uit bij de stad en steekt naar binnen door een van de poorten in de ommuring. Behalve via de stad worden de buitendijkse gebieden ook met elkaar verbonden via een weg om de verdedigingsgracht. Net buiten die ringgracht liggen vijf windmolens te vinden en aan de oostkant een leprozenhuis (Leprosi), verder naar het oosten nog twee windmolens. Vanuit het oosten steekt een haven de Gouwe in. Langs de wegen op beide oevers van het havengebied bij de monding in de Gouwe staat veel lintbebouwing, in het buitendijkse gebied onder meer zoutketeven. De haven van Zierikzee bestaat uit een vergraven kreek en ergens rond 1000 werd afgedamd. Het tracé van de dam is te volgen door de stad via de dam (2) is te volgen. In de omgeving van de haven lagen op een kreekrug achter de haven een markt, een kerk en een grafelijk hof. Het gebied (3) lag bij de dam, grenzend aan de haven. Het gebied (4) stond de Sint-Lievensmonster (4), vermoedelijk in de loop van de 10de eeuw door de Gentse abdij en moederkerk van veel parochiekerken. De Lievensmonster werd rond 1150 ingrijpend, naar alle waarschijnlijkheid in opdracht van de graaf. Naast de kerk lag het grafelijk gebied van de Gentse Sint-Baafsabdij was in de eerste helft van de 12de eeuw aan de eiland werd overgedragen. Toen de stadsworop van de 12de en 13de eeuw doorzette, breidde de stad uit buiten de slurf van de haven en de kreekrug, op de lagere gronden aan zowel als de zuidkant van deze rug. Het geheel van de 13de eeuw voorzien van verdedigingsrechten waren reeds omstreeks 1200 vastgelegd.

Zutphen

Nederland, Provincie Gelderland

Zutphen is de vreemdste kaart in de atlasvolumes van Jacob van Deventer, omdat de tekenstijl en weergave van bebouwing en landschap in meerdere opzichten afwijken: anders dan de gebruikelijke schetsmatige manier zijn de pondere gebouwen driedimensionaal en geïndividueerd weergegeven, wat in atlasvolume III de eerste keer voorkomt op de kaart van Roermond. Ook de andere weergave is op die manier getekend: huise voor huise, voor het eerst het geval is op de kaarten van Montfort en Echt, die direct volgen op de kaart van Roermond. De kaarten voor Montfort zijn huizen schetsmatig en gestraheid afgebeeld. Bovendien zijn op de kaart van Zutphen grijze daken niet voorbehouden aan de bijzondere wijngang; een deel van de huizen heeft ook grijze daken. Dit is de eerste kaart met huisdaken in verschillende kleuren. Daarna komt dit alleen voor op de laatste kaart in atlasvolume III, van 's-Heerenberg, en vermoedelijk is het gedaan bij Bredevoort. De huisdaken lijken op grijs gekleurd, zowel binnen als buiten de stad, met steile overwegingen. In de meeste straten staan gestreepte strepen, mogelijk een poging om te suggereren. Ook in het landschap zijn afwijkingen te vinden, die stuk voor stuk op de kaart van Zutphen de eerste keer zijn te zien en op een deel van de volgende kaarten van steden in het Kwartier terugkeren. In de meeste groene gebieden worden de stopels aangebracht. Bomen en bomen worden schetsmatig en geabstraheerd aangeduid, zoals ook evenals de bebouwing geïndividueel en kleurrijke boompjes op een stam, die in het noorden en ten zuiden van de stad. In het gebied strepen stroming te verbeelden. Zo is de (Isala R.) links over de kaart van onder gebied ten westen van de rivier is summier te zien het beperkte aantal meetpunten en is zeer de vraag of de IJssel omstreeks van de stad de bocht maakte zoals de kaart hieruit blijkt dat deze kaart afwijkt van de kaart die hij niet voltooid toen Van Deventer is hij afgewerkt door iemand anders. De tekenstijl en weergave van de bebouwing en de straten verklaren (zie p. 474). De stad van Zutphen bestaat uit de brug over de IJssel bestaat uit de bebouwing en de stratenpatronen en ligt te zien op de gronden. Bij de brug staan een aantal huizen en bebouwing langs de rivier. In de omgeving van de brug zijn vijf poorten te vinden, tussen de bebouwing van de hoek rechtsboven komt de bebouwing van de weerszijden van het overstromingsgebied te zien. Vier liggen hogere, gelijke zandgronden naar de stad leiden. Daarlangs is de bebouwing van St. Anthonij aangeduid. Op het

Bijlage 2: Verantwoording Tabel 1 en 2

Arnhemsch Genootschap van Oudheidkunde, *Arnhem: zeven eeuwen stad* (Arnhem 1933) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

D.P.M. Graswinckel, 'Een wandeling door Arnhem in vroegere eeuwen', 123-186, in het bijzonder 135, 148 en 174-175.

Bogaers, Llewellyn, *Aards, betrokken en zelfbewust : de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600* Deel 1 en 2 (Utrecht 2008) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 532 en 573.

Boitet, Reinier, *Beschryving der stad Delft, behelzende een zeer naaukeurige en uitvoerige verhandeling van deszelfs eerste oorsprong, benaming, bevolking, aanwas, gelegenheid, prachtige en kunstige gedenkstukken en zeltzaamheden, nevens derzelver voorregten, handvesten, privilegien, en regeeringsvorm / alles 't zamengesteld en getrokken uit oude handschriften, memorien, en brieven, en met zeer veele echte bewysstukken (te vooren noit gedrukt) bevestigt: door verscheide liefhebbers en kenners der Nederlandsche oudheden* (Alphen aan de Rijn 1972) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 456 en 469.

Bots, Hans, Jan Kuys (Red.), *Nijmegen: geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2: Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) belangrijke hoofdstukken m.b.t. Tabel 1 en 2:

Paul M.M. Klep en Bert Thissen, 'De economische en sociale ontwikkeling in de Middeleeuwen', 49-153, in het bijzonder 142-149.

P. Ekkers en T. Ganzevles, 'Ruimtelijke orde en beleid binnen de vesting', 292-297, in het bijzonder 293.

Broek, Jan van den, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007).

R. E. de Bruin et al. (Red.), *'Een paradijs vol weelde': geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

A.J. van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht (1304-1528)', 113-190, in het bijzonder 135.

Carasso-Kok, Marijke (Red.), *Geschiedenis van Amsterdam* Deel I. Een stad uit het niets : tot 1578 (Nijmegen 2004) belangrijke hoofdstukken m.b.t. Tabel 1 en 2:

Marijke Carasso-Kok en Cornelis L. Verkerk, 'Eenheid en verdeeldheid. Politieke en sociale geschiedenis tot in de zestiende eeuw', 205-250, in het bijzonder 244-246;

Bas de Melker, 'Burgers en devotie 1340-1520', 251-312, in het bijzonder 285.

Cerutti, Felix, Roel Mulder, Bert Stamkot, Aron de Vries (Red.), *Tien eeuwen Gorinchem : geschiedenis van een Hollandse stad* (Utrecht 2018) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 157 en kopje door Bert Stamkot, 'Uitgelicht: De pest', 50-51.

Cerutti, F.F.X., et al., *Geschiedenis van Breda: De Middeleeuwen* (Tilburg 1952) belangrijke hoofdstukken m.b.t. Tabel 1 en 2:

F.F.X. Cerutti, 'De institutionele geschiedenis der stad tot de aanvang der 15e eeuw', 56-122, in het bijzonder 76-77;

Pater Placidus O.M.C., 'Geschiedenis der katholieke kerk te Breda', 123-182, in het bijzonder 155, 162 en 166-167.

Dekker, Jeanine (Red.), *Middelburg: gezicht van de stad* (Vlissingen 2017) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

Jeanine Dekker, 'Bij leven en welzijn', 177-203, in het bijzonder 181 en 190.

Don, Johannes, *De Archieven der gemeente Kampen*, Deel II Gedeponeerde Archieven (Kampen 1966) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 14 en 28-30.

Formsma, W. J. et al. (Red.), *Historie van Groningen: stad en land* (Groningen 1976).

Frijhoff, Willem, Hubert Nutseling en Marijke Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 41, 62, 243 en 252.

Frijhoff W. Th. M., et. al. (Red.), *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2: J. van der Kluit, 'Zeven eeuwen ziekenzorg in Zutphen', 253-266, in het bijzonder 255-256.

Herwaarden, Jan van, Dick de Boer, Fred van Kan en Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 311 en 344-349.

Heyning, Katie, *Turbulente Tijden: Zorg en materiële cultuur in Zierikzee in de zestiende eeuw* (Hilversum 2017) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 12.

Hove, Jan ten, *Geschiedenis van Zwolle* (Zwolle 2005) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 153 en 237.

Leupen, Saskia M.C., 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', *Holland Historisch Tijdschrift* 30 (1998) 2, 63-93.

Jacobs, Ingrid, Rob Kemperink en Burchard Elias (Red.), *Geschiedenis van Amersfoort: 'Bruit van d'Eem'* (Utrecht 2009) belangrijke hoofdstukken m.b.t. Tabel 1 en 2: Francien Snieder, 'Stad en bevolking', 73-86, in het bijzonder 86; Leen Alberts, 'Het Bedrijfsleven', 87-116, in het bijzonder 97; Fred van Kan, 'Armenzorg', 117-125, in het bijzonder 123.

Janssen, H.L., en A.A.J. Thelen, *Tekens Van Leven: opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2007) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 30.

Kuijer, P. Th. J., *'s-Hertogenbosch: stad in het hertogdom Brabant, ca. 1185-1629* (Zwolle 2000) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 67.

Kunst, René et al. (Red.), *Leeuwarden 750-2000 : hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999).

Ladan, Rudolph, *Gezondheidszorg in Leiden in de late middeleeuwen* (Hilversum 2012) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 54, 77-79, 90, 98-99, 169 en 227.

Lassing-van Gameren, E., 'De cholera-epidemie van 1866 in Brielle', *Brielse Mare* 13 (2003) 1, 31-42.

Maanen, R.C.J. van (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 1: J.W. Marsilje (Red.), *Leiden tot 1574* (Leiden 2002) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg', 113-150, in het bijzonder 140.

Maanen, R.C.J. van (Hoofdred.), *Leiden: De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 2: S. Groenveld (Red.), *1574 - 1795* (Leiden 2003) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

R.C.J. van Maanen, 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', 16-41, in het bijzonder 22;

Ronald Sluijter en Ariadne Schmidt, 'Sociale verhoudingen en Maatschappelijke zorg', 108-125, in het bijzonder 121.

Nissen, Peter, en Hein van der Bruggen, *Roermond: biografie van een stad en haar bewoners* (Hilversum 2014) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 101 en 215.

Ree-Scholtens, F. van der, *Deugd boven geweld: een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) belangrijke hoofdstukken m.b.t. Tabel 1 en 2:

J.W. Marsilje, 'Een ontluikende stad: economisch en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', 46-62, in het bijzonder 61;

C.L. Verkerk, 'De parochie Haarlem en de religieuze stichtingen binnen haar grenzen', 63-87, in het bijzonder 82.

Rommes, Ronald, 'Op het spoor van de dood: De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991) 93-120, belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 97.

Rutte, Reinout en Bram Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575 — Schakels tussen verleden en heden* (Bussum 2018).

Scheygrond, A. (Red.), *Gouda: Zeven eeuwen stad*. (Gouda 1972) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

J.G.W.F. Bik, 'De invloed van het stadsbestuur op de volksgezondheid in de loop der eeuwen', 183-218, in het bijzonder 196-198.

Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas: geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 111.

Schroor, Meindert, *Harlingen: geschiedenis van de Friese havenstad* (Leeuwarden 2015).

Schroor, Meindert, *Rurale metropool: bevolking, migratie en financiën van de stad Groningen ten tijde van de Republiek (1595-1795)* (Groningen 2014).

Slechte, Henk, *Geschiedenis van Deventer*. Deel I. Oorsprong en middeleeuwen. (Zutphen 2010) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 154.

Slootmans, Korneel, *Bergen op Zoom. Een Stad als een Huis* (Bergen op Zoom 1969) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 32 en 36-37.

Smit, J.G., (Eindred.), *Den Haag: geschiedenis van de stad. Deel 1 Vroegste tijd tot 1574* (Zwolle 2004) belangrijk hoofdstuk m.b.t. Tabel 1 en 2:

Marie-Christine Engels, 'Sociale en medische zorg', 181-214, in het bijzonder 197 en 202.

Spaans, Joke, *Armenzorg in Friesland 1500-1800: Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 33-34 en 156-157.

Speet, Ben, *Edam: duizend jaar geschiedenis van een stad* (Zwolle 2007) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 175.

Ubachs, Pierre J. H., en Ingrid M.H. Evers, *Tweeduizend jaar Maastricht: een stadsge-schiedenis* (Zutphen 2006) belangrijke pagina m.b.t. Tabel 1 en 2: 72 en 76.

Vegter, Henk, 'De gevelsteen van het Catharina Gasthuis', *Brielse Mare* 16 (2006) 1, 33-38.

Verhoeven, Gerrit, *De derde stad van Holland: Geschiedenis van Delft tot 1795* (Zwolle 2015) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 120-124, 274-275 en 347.

Vis, Jurjen, et al., *Geschiedenis van Alkmaar* (Zwolle 2007) belangrijke hoofdstukken m.b.t. Tabel 1 en 2:

Jurjen Vis, 'Het exemplaar van Sint-Franciscus. Kloosters en kloosterorden', 126-133, in het bijzonder 132-133;

Jurjen Vis, 'Geestmeesters en gasthuizen. De zorg voor zieken, armen en bejaarden', 146-155, in het bijzonder 149-153;

Jurjen Vis, 'Chirurgijns, aalmoezeniers en weesmeesters. Welzijn, armoede en gezondheidszorg', 277-300, in het bijzonder 278 en 282.

Winter, Johanna Maria van, *Leeuwenbergh, de vele gedaanten van een 16e-eeuws pesthuis* (Utrecht 2007) belangrijke pagina's m.b.t. Tabel 1 en 2: 5-6.